

BUDAPEST KÖZÉPÍTKEZÉSEI

1868–1882

ÍRTA

DR ORSZÁGH SÁNDOR

MINISTERI TANÁCSOS, ORSZÁGGYÜLÉSI KÉPVISELŐ
A KÖZMUNKÁK TANÁCSÁNAK ÉS A FŐVÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁG BIZOTTSÁGI TAGJA

MÁSODIK KIADÁS

BUDAPEST, 1885

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

HOLD-UTCZA 7

TARTALOM.

Előszó	V
Bevezetés	VII
A főváros helyzete 1867-ben	1
A fővárosi közmunkák tanácsának intézménye és annak hatása	5
Az 1870: t. cz. alapján alakított fővárosi pénzalap	15
Budapest középítési rendszabályai	20
Budapest általános szabályozása és beosztása	27
Adómentesség	33
Királyi építkezések	38
A sugár-út	48
Boulevardok, körutak	59
Burkolatok	67
Üdülési helyek. Parkok	75
Közlekedési eszközök	87
Közköztatás	110
Közegészségügy	126
Világítás	139
Csatornázás	145
Dunaszabályozás	153
Vízvezeték	159
Egyházak	168
Aristocrátiánk a fővárosban	179
Művészet	186
Építészet a fővárosban	200
Fővárosi törvényhatóság	218
Kormány és törvényhozás	227
Zárszó	239

ELŐSZÓ

A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Azon szives fogadtatás, melylyel szerény művem, ugy a budapesti napi sajtóban, valamint a fővárosi törvényhatóság körében találkozott; azon kegyes elnézés, melyben az a társadalom minden rétegeiben érdemen felül részesült; azon rokonszenves nyilatkozatok, melyeket számos kartársaim voltak szivesek hozzám intézni: arra bátorítanak, hogy e kis művem második kiadását kockáztassam.

Jól érzem, hogy a mű hézagos és hiányos s csak inkább vázlatnak tekinthető; de talán mégis elegendő arra, hogy legalább egy kis részét ismertesse azon bámulatos haladásnak,

VI

melynek az utolsó két évtized alatt tanui valánk.

Azt vélem, hogy némi szolgálatot teszek szeretett fővárosunknak, ha minél szélesebb körökbe viszem haladásának és felvirágzásának örvendetes hírét s azért e második kiadást a könyvkereskedés útján szándékozom terjeszteni.

Irtam BUDAPESTEN, 1884. Karácsony hó 15-én.

Dr. Ország Sándor.

BEVEZETÉS.

Midőn az alkotmány helyreállítása után, 1867 tavaszán a magyar kormány az ország ügyeinek vezetését átvette s ekként több mint három hosszú század után először jutott nemzetünk azon helyzetbe, hogy jövőjének és érdekeinek megóvása és biztosítására saját akarata és belátása szerint önmaga válaszsza meg a módokat és eszközöket s állapítsa meg a teendők sorrendét: azon általános meggyőződés, hogy az európai mívelt nyugattól nagyon is hátramaradtunk s hogy századok mulasztását lehető gyorsasággal kell pótolnunk, az eszmék, indítványok, javaslatok és tervezetek egész özönét szülte, melyek nemcsak a nemzeti és állami élet minden tényezőire és szükségleteire, hanem

a szellemi és anyagi haladás minden ágára és terére is kiterjeszkedtek.

A sokoldalú és nagyszámú teendők sorából azonban hatalmasan magaslott ki a főváros emelésének és fejlődésének eszméje, melyet a 40-es években a halhatatlan gróf *Széchenyi István* vett fel programjába, melyről az első magyar ministerium a harczy küzdelmek közepe sem felejtkezett meg s melyért az egész nemzet lelkesül, mert érzi egy szép, gazdag és hatalmas magyar központnak szükségét, mely képviselje e nemzet egyéni jellegét, művelődését és irányzatát kifelé, s mely mint varázstükör egyesítse keretében a nemzet összes szellemi és anyagi haladásának sugarait, de egyszersmind árassza az egész országra gazdagságának és műveltségének fényét és áldását.

A kormány és fővárosi törvényhatóság egyaránt át voltak hatva a feladat nagyságától és fontosságától, s hogy miként kívánták azt megoldani s a táplált reményeket megvalósítani, rövid vázlatos képekben kívánom előadni.

Az utolsó 15 évben, 1868–1883-ig oly nagyszerű volt a haladás, hogy hozzá hasonlót

— tekintve a város népességét s a rendelkezésre álló eszközöket — a régi Európában egyáltalában nem találunk, vele versenyzőt pedig csak igen keveset és csak az új világ, Amerika, rohamos fejlődésének mezején kereshetünk.

E haladással arányban áll a feldolgozandó tömeg nagysága is. Érzem a feladat nehézségeit s csak azért bátorodom a vállalkozásra, mert mint 10 éven által volt Buda városának tanácsnoka, utóbb 11 éven át mint a fővárosi közmunkák tanácsának előadója, folytonosan az építkezések ügyével foglalkoztam, s így könnyebben juthattam az adatok birtokába.

Midőn e vázlatot olvasóim szíves figyelmébe ajánlanám, kedves kötelességemnek tartom, hogy a főváros mérnöki és számvevői hivatalának, a közmunkák tanácsa műszaki osztályának, továbbá *Wohlfarth Henrik* és *Ney Béla* uraknak és másoknak őszinte köszönetet mondjak, kik részint számos adat közlése által, részint jó tanácsukkal voltak szívesek munkámat megkönnyíteni.

Irtaam Budapesten, 1883. Karácsony hó 24-én.

Dr. Országh Sándor.

A főváros helyzete 1867-ben.

 mai Budapest 1867-ben 3 részből, Buda, Pest és Ó-Buda városokból állott, melyek csak később, 1873-ban lettek az 1872: XLII. törvényczikk alapján egyesítve. Buda képviselte a történetet, a multat, a régiséget; a hatóságoknak volt székhelye s csak igen lassan haladott; szemben 23,000-nyi lakosságával 1780-ban, 1867-ben is csak 36,783 lakója volt. Pest képviselte az új irányt, az új eszméket; székhelye volt az iparnak és kereskedésnek, a jelen század főtényezőinek; rohamosan haladott; szemben 16,000-nyi lakosságával 1780-ban, 1867-ben már 131,285 lakója volt. Ó-Buda mezőváros részben a koronauradalom, részben a megyei hatóság alatt állott; távol esett a testvérvárosoktól, alig haladott; lakói száma 1780-ban 7600, 1867-ben 18,292 volt.

1861-től kezdve, midőn a tetszhalott nemzet felébredésének első jeleit adá s az idegen kormányzat ellenséges irányzata megtöretett, ismét némi

kivéve a magánosok szorgalmát és buzgalmát, mely mindezen nehézségekkel volt kénytelen megküzdeni.

Legszomorúbb volt azonban közmívelődési és tanintézeteink állapota. Elemi iskolánk kevés volt s rozszant házakban elhelyezve. — Középiskoláink szinte kevesen, — nem álltak a kor színvonalán s alig kerültek ki a németesedés átkos köréből. — Egyetemünknek nem voltak épületei, nem voltak meg kellő számban a tanerők, nem volt sem hirneve, sem vonzereje. Szakiskoláink, művészeti és ipar-tanodáink egyáltalában nem léteztek. Háromszínházunk volt; kettőben német volt az előadás s az egy nemzeti színház alig tudott fennállani, mert hiányzott a közönség pártolása és támogatása.

Folytathatnám e szomorú kép ecsetelését, de úgy hiszem, a mit érintettem is elég arra, hogy sötét háttérül szolgáljon a csillogó fényes képnek, melyet az utolsó évek törekvése alkotott.

Csak még két összehasonlító tételt akarok felhozni. Budának, Pestnek és Ó-Budának lakossága 1867-ben 186,360 volt, ma 15 évvel később 412,000. Buda és Pest városok kiadásainak előirányzata 1867-ben 2.042,260 frt volt, Budapest fővárosáé pedig 1883-ra 9.225,972 frtra rugott.

E két tételben egy egész történet rejlik s annak a középítkezésekre vonatkozó részét kívánom a következő vázlatos képekben feltüntetni.

A fővárosi közmunkák tanácsának intézménye s annak hatása.

A magyar államférfiak közt, kik az 1867-iki nagy átalakulás folytán az ország ügyeinek vezetésére voltak hivatva, egy sem lelkesült melegebben gróf *Széchenyi*-nek óhajáért, hogy »nagy, szép és magyar fővárost« kell teremtenünk, mint a sokat utazott, a mívelt európai nyugat nagy városaiban évek hosszú során át tartózkodott gróf *Andrássy Gyula*, a kormány elnöke.

Személyes tapasztalásból ismerte a fővárosok hatását az illető államra s tudta, hogy különösen a mi viszonyaink között egy valódi nagy fővárosra, mely a magyar állam eszméjét kifelé is méltán képviselje, okvetlenül szükségünk van. Azt is átlátta, hogy ily főváros, a lakosság saját természetszerű szaporodása és fejlődése folytán nem létesült seholsem, s hogy mindenütt az illető kormány vagy előbbi időkben a hatalmat képviselő dynastiák pártolása és segédkezése teremté azokat.

Ki kellett tehát vívnia egyrészt az ország áldozatkésztségét saját érdekében, fővárosának javára s másrészt ez áldozatok arányában befolyást kellett szerezni, a főváros emelkedésének vezetésében magának az államnak, illetőleg az állam hatalmát képviselő kormánynak.

Az országos áldozat: az 1870: X. törvénycikk alapján felvett sorsolási kölcsönben és megalapított fővárosi pénzalapban, a sugárútról szóló 1870: LX. és a körútról szóló 1871: XLII. törvénycikkben; az államhatalom befolyása: a fővárosi közmunkák tanácsának alakításában találta kifejezését.

E két irányú intézkedésnek érdeme első sorban s csaknem kizárólag gróf *Andrássy Gyulát* illeti s Budapest főváros mindenkor ő benne fogja tisztelni emelkedésének és fölvirágzásának egyik leghatalmasabb tényezőjét, ki ha nem multa felül, legalább méltó versenytársa lett *József* nádornak és Gróf *Széchenyi István*-nak.

Ily előzmények után az 1870: X. törvénycikk alapján még ugyanazon évben alakult meg a fővárosi közmunkák tanácsa, melynek 1870. június 23-án tartott első ülésén Gróf *Andrássy Gyula* miniszterelnök elnökölt.

A közmunkák tanácsa kétségtelenül lényeges korlátozását képezvén a városok önkormányzati jogának, a miniszterelnök még az 1870: X. tör-

vénycikk javaslatának benyújtása előtt a városok küldöttei és befolyásos képviselőiből alakult értekezletet tartott, melyben sikerült a túlbuzgó municipalisták aggályait eloszlatni s így magának a törvényjavaslatnak útját egyengetni.

A közmunkák tanácsa, a Londoni Bord of Works példájára lett alakítva, de éppen az önkormányzati jogra való tekintettel, sokkal kisebb jog- és hatáskörrel lett felruházva.

A tagoknak csak fele neveztetvén ki, másik fele pedig a városok által választatván, a kormány a maga befolyását csakis az általa kinevezett alelnök s a tisztviselők útján érvényesítheti.

A tanácsnak immár 12 évi fennállása igazolta a belé helyezett reményeket s habár különösen kezdetben többször és erősen lett megtámadva a városi önkormányzat túlbuzgó hívei által, ezen támadások mindinkább elgyengültek s a tanács által a főváros emelése érdekében létesített nagyszerű műveletek hatása alatt végre teljesen megszűntek.

Maga a fővárosi lakosság már az első években is érdeklődéssel viseltetett a tanács irányában s működését figyelemmel és örömmel kísérte és éppen a nagy közönségnek ezen kedvező hangulata fosztotta meg a fővárosi képviselő-testület municipalista tagjainak felszólalását minden hatástól, kik még 1875. és 1876-ban, de ekkor már

utólszor követelték a közmunkák tanácsának megszüntetését.

A közmunkák tanácsának elnöki széke mindaddig betöltve nem lett, illetőleg a mindenkori minisiterelnök tekintetett hallgatólag a tanács elnökének s így a tanács vezérlete egészen az alelnökre bízott.

Első alelnöknek a fővárosi lakosság nem csekély meglepetésére, a fővárosi körökben még akkor kevésbbé ismert *Tisza Lajos*, volt Bihar megyei főispán neveztetett ki.

A fővárosi tekintélyek némileg sértve érezték magukat az által, hogy a főváros emelése céljából alakított hatóság élére megyei ember állittatik, kiről fel sem tették, hogy a város szükségleteit és igényeit ismerje.

Mások sajnálták magát az intézményt, mert így annak élén csak egy új méltóságot, egy új sinecurát láttak, melynek birtokosa, aristocraticus hajlamainál fogva, sohasem fog komolyan foglalkozni a főváros bajaival.

Mindannyian csalódtak. *Tisza Lajos* nagy conceptiókkal foglalta el elnöki székét; tudta, mit akar; ismerte a rendelkezésére álló eszközöket, s törhetlen akaratával és erélyével, alig egy évi működése alatt, nemcsak megalapította a tanács jog- és hatáskörét, felfelé úgy mint különösen lefelé, hanem megpendítette és megindította mindazon

nagyszabású műveleteket, melyeknek kidomborítása és kivitele azután természetesen sok évi időt vett igénybe.

Lázás tevékenysége erős akaratával párosult. A mit jónak ismert el, attól nem igen tágitott. Voltak esetek, hogy magában a tanácsban heves ellenzésre talált, mint például a régi városház-tér szabályozásának kérdésénél, midőn a Váradi-házat a régi vonalra kívánták építeni, mi által örökre tönkre lett volna téve, a most már egészen végrehajtott szép egyenes vonal. Ilyenkor befolyásának és akaratának egész súlyát vetette latba s a hol a capacitáció nem sikerült, segített a többség szavazata.

Rövid idő múlva akaratosnak híresztelték ugyan és fel-felszólaltak a városi tekintélyek az önkormányzat sérelme miatt, de elismerték kivétel nélkül, hogy az ügyeket ismeri, és a főváros emelkedését szíven hordja.

Midőn 1871. június havában egy évi működés után az elnöki széket elhagyá, meg volt adva s el volt ismerve a tanács működésének kerete, habár voltak időnként illetékességi kérdések, melyek szemben a fővárossal élénk vitára nyújtottak alkalmat.

Utána gróf *Szapáry Géza* lett alelnök. — Egy köztisztvisletben álló főuri család sarja. Önmaga mintaképe a közjóért hevülő magyar mágnásnak;

nyájas, humanus, de nagy nevére s állására egyaránt büszke; a tanácsot kifelé fényesen képviselte. Az erélyt inkább megnyerő és hódító magatartásával pótolta. Egyes kérdésekben engedett, de általában fentartotta a tanács jogkörét.

Szinte röviden, csak alig két évig működött; vezetése alatt jött létre a terjedékek beváltása iránt a fővárossal kötött egyezmény s a sugárút kiépítésére irányzott, a vállalkozókkal kötött szerződés.

Távozását úgy a tanács, mint a főváros körében élénken fájlalták.

Helyébe lépett báró *Podmanitzky Frigyes*. — Országosan ismert egyéniség. Mint író, 48-as honvédtiszt, újabb időkben folytonosan parlamenti tag, mindenki által tiszteltetett; nyilvános élete s családi bajai egyaránt rokonszenvet költöttek irányában; tiszta, szeplőtlen jelleme a közbizalmat, végtelen jósága, mely az engedékenységgel határos, a közszeretetet biztosították számára.

Már több mint 10 éven által vezeti a tanács működését; nevével állanak legszorosabb kapcsolatban az utolsó évtized nagyszabású műveletei, fontosabb középítkezései.

A várossal szemben az eltérő nézetek kiegyenlítésére törekedett, de egyes kérdésekben mégis teljesen megóvta a tanács jogkörét.

1875 és 1876-ban emelték fel szavukat leghatalmasabban a municipálisták s hosszas iratok-

ban követelték a közmunkatanács megszüntetését. — Ezekre *Podmanitzky* felelt határozottan, élesen, nyomós érvekkel és indokokkal. — Utóbb a tanács lételének kérdése ismét felhozatván, *Podmanitzky* egy újabb iratában, — leginkább csak jósága és engedékenysége által vezéreltetve, — az esetleges megszüntetés módozataival foglalkozott, míg e sorok írója, a *Tisza*-féle hagyományok nyomán, határozottan a további fentartás mellett küzdött s annak okvetlen szükségét bizonyította.

Azóta *Podmanitzky* helyes és eszélyes eljárása folytán, a tanács és főváros közötti viszony mindinkább javult, az ügyek tárgyalása szabályszerű mederbe lön terelve s jelenleg, — eltekintve némely kiscbb véleménykülömbözetektől, — a tanács és főváros közt azon kívánatos harmonia uralkodik, mely a közügyek elintézésére csak a legüdvösebb befolyással lehet.

A *Tisza* és *Szápáry* korszaka, a kezdeményezés, megindítás, a küzdés és keretalkotás ideje; *Podmanitzky* működésének ideje pedig, a kivitel, a végrehajtás és az ügymenet rendezésének és szabályozásának képezi korszakát.

Egyik a másiknak természetes folyománya; eggyütt képezik az alapot, melyen most már biztosan fennáll a közmunka-tanácsnak sokszor megtámadott, néha meg is ingatott, de most már megszilárdult intézménye.

A közmunkák tanácsa megalakulván, a teendők oly tömkelegével látta magát szemben, hogy első gondjának kellett lennie magát tájékozni, a működés egymásutánját meghatározni s abba bizonyos rendszert hozni, csak így lévén képzelhető, hogy a törvényhozás által kijelölt sokoldalú és nagyszerű hivatásának megfeleljen.

E hivatás abban állott, hogy az ország fővárosa — Budapest — mely folyton szaporodó népességnek örvend, mely az ipar és kereskedés terén naponként új vívmányokat mutat fel és az egész nemzet értelmi és szellemi életének már is közép-pontja, valóban nagy várossá fejlődjék, — oly várossá, melyben a kézműves, iparos és kereskedő éppugy, mint a főúr és tőkepenzes, amaz a biztosított munka és kereset, emez a nyújtandó kényelem és külsin folytán, ingert érezzenek a letelepedésre, — oly várossá, mely a 16 millió lakossal bíró magyar állam tekintélyéhez és befolyásához méltó helyet foglaljon el a mívelt nyugot fővárosai sorában.

S e hivatásának a tanács rövid 12 évi fennállása óta, — figyelembe véve a gyakran mostoha pénzügyi helyzetet, melynek akadályait küzdeni kellett s figyelembe véve az 1873. évi válságot, melynek árnyai 1878-ig terjeszkedtek, — nagy mértékben megfelelt, mert eltekintve ama folytonos és éber örködéstől, mely a legkisebb, legutolsó

építkezésre is kiterjedt, oly eszméket pendített és oly műveleteket indított meg, melyeknek hatása a legtávolabb jövőre is kiterjed s melyek a főváros fejlődésének szabályos keretét századokra állapították meg.

E nagy horderejű működés nyomaival minden egyes fejezetben, minden egyes sorban fogunk találkozni; hogy azonban e működés némi képét jelezzem, felemlítendőnek tartom itt röviden: a sugárút nyitását, a nagykörút előmunkálatait, a belső körút boulevardirozását, építési szabályok kidolgozását, a főváros egész területének szabályozási és beosztási tervzetét, a kisajátítási törvény revisióját, a csatornázási, kövezési stb. szabályzatokat.

Ki a közmunkák tanácsának évi jelentéseit csak némi figyelemmel kísérte s abból látta, hogy nem merült fel eszme, bármily nagy horderejű legyen, és nem volt ügy, bármily csekély legyen, melylyel az, — ha építési vagy rendezési kérdéssel állott kapcsolatban, — behatóan ne foglalkozott volna; és ki a mai fővárost összehasonlítja a létezett állapotokkal s csaknem mindenütt találkozik e tanács kezdeményező vagy végrehajtó, de mindenütt döntő befolyásával: kénytelen lesz beismerni, hogy hivatását nagyban és egészben helyesen fogta fel s hogy működésének és tevékenységének a főváros minden részeiben szemlélhető gyümölcsei és vív-

mányai igazolják a rendkívüli hatást, melyet évenként át gyakorolt s a nagy befolyást, melylyel a jelenben is méltán rendelkezik.

A jövőben is sok munka vár még a közmunkák tanácsára s nem áll, — mit mindinkább kevesbülő ellenei állítanak, — hogy a reá bizott feladatokat már mind megoldotta, mert e feladatok a fejlődéshez képest folyton szaporodnak, változnak, módosulnak s így azoknak tökéletesen eleget tenni sohasem lehetend — mert azon perczben, midőn ily feladatok többé nem léteznének, a főváros tovább fejlődése már önmagában megszűnnék s a trespedés átka borítaná el jövőjét!

**Az 1870: X. törvényczikk által alakított
fővárosi pénzalap.**

Hogy azon czélok, melyek biztosítására a fővárosi közmunkák tanácsa alakittatott, elérthessenek, a tanácsnak rendelkezésére adatott a »fővárosi pénzalap«.

Ez alapnak az 1870: X. törvényczikk 8. §. szerint kétféle rendes bevételei vannak: *a)* az 1870: X. törvényczikk 4. §-ban megjelölt forrásoknak — a kölcsön törlesztésére szolgáló 1,224,000 frtnyi évi járadék lefizetése után fennmaradó — jövedelmei és *b)* a közmunkaváltság és a terjedék utáni vételárak. E mellett voltak azonban még külön czélokra külön engedélyezett összegek is, úgy hogy a fővárosi pénzalap' bevételei és kiadásai az 1882-ik év végeig a következőkben jelentkeznek:

Bevételek.

Nyeremény - köl-	
csön feleslege	1.209,843·91
1871: X. t.-cz	
alapján több	
czélokra enge-	
délyezett járú-	
lékok	124,600·—
Ő felsége ado-	
mánya budai	
czélra	103,464·46
Közmunka - vált-	
ság	609,218·36
Fővárosi kisajá-	
titási alap já-	
ruléka	193,919·63
Terjedékek vé-	
telárai	289,458·95
Kiszökellési díj-	
jak	86,939·79
Időközi kamatok	150,000·—

 2.767,445·10

Kiadások.

A belső körút	
boulevardozása	1.224,972·16
Terjedékek bevál-	
tására	852,440·21
Ördögárok be-	
boltozására ..	378,497·23
Albrecht-út kiszé-	
lesítésére	36,412·40
Az Ilona-út és	
gymnasium	
környékének	
szabályozására	
és új lépcsőkre	54,686·70
Budai és pesti	
háromszögellé-	
sekre	56,000·—
A lánczhid kör-	
nyékének ren-	
dezése és 2	
park előállítás	14,892·19
Muzeum-kert át-	
alakítására ..	12,097·17
Városligeti ren-	
dezések és Ste-	
fánia-út nyitá-	
sára	42,324·04

 2.672,322·10

Az a) pontban érintett feleslegek, már évek hosszú során által nem léteznek s e czímen mind-össze csak 1.209,843 frt 91 kr. folyt be, mert az 1870: X. törvényczikk 4. §-ban érintett források

bevételei évenként 800,000 és 1.000,000 frt között váltakozván, így még az állam kénytelen az 1.224,000 frtnyi törlesztési járadékot évenként 3—400,000 frttal pótolni.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Margit-hid és lánczhid jövedelmei, idővel tetemesen szaporodni fognak annyival inkább, mert a körülbelül még 1.000,000 frtban fennálló lánczhid-elsőbbségi kötvények tőkerészletei és kamatai is kevesbednek;

Ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt a vasuti összekötő hid s másrészt a létesített rakpartok jövedelmei is mindinkább emelkedni fognak;

Ha figyelembe vesszük, hogy az 1870: X. törvényczikk 4. §. *d)* és *c)* pontjaiban említett intézetek és vállalatok (magyar-osztrák bank, magyar-osztrák államvasut, Dunagőzhajózási társaság stb.) községi pótagói, már az utolsó években is emelkedtek s folytonosan emelkedni fognak;

Ha figyelembe vétetik, hogy a Dunaszabályozás által nyert telkek eladásából befolyó értékek jövedelmei — melyek pedig 2½ milliónál nagyobb értéket képviselnek — nem sokára szintén jelentékeny összegekben fognak jelentkezni:

akkor bizonyára jogos a feltevés, hogy az érintett források jövedelmei néhány év múlva nemcsak fedezni fogják az 1.224,000 frtnyi évi járadékot, hanem azok után felesleg is fog mutatkozni, mely az idők kedvezőbb vagy kedvezőtlen-

nebb viszonyaihoz képest nagyobb vagy kisebb lehet ugyan, de mindenesetre már a kölcsön végleges törlesztése előtt is szép összeget képezend a fővárosi pénzalap s így közvetve a közmunkatanács intézkedései útján, a főváros felvirágoztatása javára.

A kölcsön végleges törlesztése után pedig oly nagy és hatalmas pénzerőt fognak nyújtani e források, a melyhez hasonlót igen kevés főváros fordíthat saját rendes jövedelmein kívül évenként fejlesztése és emelése érdekében.

És ezért én a fővárosi pénzalapot s azon források jövedelmeit, melyeket az 1870: X. törvényczikk annak képezésére rendelt, a törvényesen meghatározott jelen állapotban megtartani kívánom, azon semmi változtatást tenni nem óhajtanék; mert igen kétségesnek vélem, valjon ily változtatások esetében nem fognának-e mások is jelentkezni, kiknek e forrásokra, nevezetesen a községi pótdádókra szinte lehet némi jogos kívánságuk, minek teljesítése csak a főváros rovására történhetnék.

Nem ritkán hallottam olyanok részéről, kik az ügyekbe nincsenek mélyebben beavatva, hogy a fővárostól tetemes jövedelmek vonattak el a fővárosi pénzalap javára s hogy így mindaz, mi a közmunkák tanácsa részéről a főváros javára történt, tulajdonképen e jövedelmekből eszközöltetett.

Igaz, hogy az 1870: X. törvényczikk által a »fővárosi pénzalap« javára bizonyos városi jövedelmek lefoglaltattak. Ilyenek a közmunkaváltság, melyből 1882. végéig 609,218 frt — a terjedékek vételárai, melyek 86,939 frtban jelentkeznek — végre a városi kisajátítási alap járuléka, mely 193,919 frtból állott s így e czímek alatt 1882. végéig összesen 1.179,534 frt folyt be.

Ha azonban figyelembe vesszük a közmunkák tanácsa által, eltekintve a sugárúttól, körúttól és másoktól, csakugyan ezen alap terhére, a főváros érdekében tett s a fenti kimutatásban foglalt összes kiadási tételeket, melyek 2.672,322 frt 10 kr-ra rugnak, bizonyára el kell ismerni, hogy a közmunkák tanácsának intézménye, eltekintve az általa elért morális sikertől és tagadhatlan eredményektől, még pénzügyi szempontból is végtelenül nagy hasznára volt a fővárosnak.

Budapest középítési rendszabályai.

 mint valamely város népessége szaporodik, ipara és kereskedése fejlődik s ezzel kapcsolatosan annak lakói tehetősebbekké és vagynosabbakká lesznek, mindinkább előtérbe nyomulnak a kulcsin, kényelem és élvezet iránti igények is, ezek pedig csak úgy nyerhetnek kielégítést, ha az egycesek akarata, kedve és szeszélye a közérdek kívánalmainak alárendeltetik s minden egyes polgár korlátlan szabadságából veszti annyit, a mennyi az általános jólét biztosítására szükségesnek mutatkozik.

Ennek kifolyásaként e század első évtizedeiben már érezték az építési szabályok szükségét s ilyenek nem létében a *József* főherczeg nádor által életbe hívott szépítési bizottmány pótolta a hiányt esetről esetre hozott határozataival.

Ez ingatag alap azonban soká ki nem elégítvén az igényeket, a szépítési bizottmány életbe

hivta az 1839-ik évi építési rendszabályt. Ebben már igen sok gond van fordítva a biztonság és közegészségi szempontból megfelelő építkezésre. Egyébiránt meglátszik rajta, hogy az 1838-iki árvíz megdöbbentő hatása alatt keletkezett. Mert eltekintve az épületek tűzbiztonságát és lakályosságát biztosító s mai napig is helyes intézkedésektől, számos rendelkezései éppen az árvíz veszélyében találták kutforrásukat. Nevezetesen elrendelik az utcák feltöltése és a törmelékeknek bizonyos e célra kijelölt helyeken leendő felhasználása. — A vályogból való építés a város belső részeiben megtiltatik, csak téglá, kő és vasalkatrészek engedélyeztetnek. — A padolatnak az 1838-iki árvíz felett legalább 6"-re kell feküdnie. A pincze a földszinti padolatnál 13'-nál mélyebben ne legyen. — Az alap kiásása után második szemle tartandó a jó alapozás ellenőrzése céljából stb.

E szabályzat némi módosításokkal zsinórmértékül szolgált 1870-ig, midőn Pest városa egy újabb építési szabályzat javaslatát dolgozta ki, mely azonban soha Statutum erejére nem emelkedett.

Az 1870: X. törvénycikk 22. és 23. §-ai az építkezési ügynek törvény által leendő szabályozását helyezvén kilátásba, a javaslat kidolgozását a közmunkák tanácsára bízta.

E tanács mindjárt életbeléptetésének első perceiben érezte egy megfelelő, általános építési rendszabály szükségét, annyival inkább, mert az általános szabályozás és beosztásra célzó törekvései ilyen nem létében, könnyen meghiusíthatottak vagy legalább megnehezítettettek volna.

Másrészt azonban átlátta, hogy ily nagyfontosságú mű huzamosabb időt veendő igénybe, s azért a legsürgősebb hiányokon segíteni óhajtván, mindjárt az első évben egy »ideiglenes utasítást« adott ki, mely a divott szabályzatokat kiegészíté s mai napig is érvényben van. Ez utasítás 4 szakaszból állott. Az 1-ső a hatósági birálat alá bocsájtandó építkezési tervek készítéséről, a 2-ik az utcák lejtészini magasságáról, földszinti padozatról, kapuküszöb-magasságáról, lépcsők, földalatti helyiségekről, és régi épületek lényeges átalakításáról, a 3-ik a kiszökellésekről, lábazatokról, a 4-ik a házak magasságáról, könnyebbyszerű építkezésekről, járdákról stb. szól.

Midőn ekként meg volt adva a megélhető mód, a közmunkatanács a végleges szabályzat készítéséhez fogott. E célból megszereztek a legnagyobb európai városokban divó szabályzatok; összehasonlítások eszközöltettek a többi nagy városokban és fővárosunkban divó viszonyok közt; tanulmányoztattak a helyenként divó vezéreszmék és főintézkedések s azok eredményei; kimerítő

tudomás szereztetett az építkezési ügy keretébe tartozó minden egyes részletről, p. o. az egészségi s biztonsági szempontból meglevő vagy kívánatosnak mutakozó intézkedésekről, azok bebizonyított vagy reményelhető sikeréről; egyszóval több mint másfél éven át előkészületek tétettek és adatok gyűjtettek, melyek alapján azután az első fogalmazvány el is készült.

Ez építési rendszabályok részben a már eddig fennállott szabályokra támaszkodnak, részben az európai nagy városokban dívó szabályzatok által bővítettek és részben oly újabb intézkedéseket is magukban foglalnak, melyeket fővárosunk különleges viszonyai, eddig fejlődött jellege és az életből meritett tapasztalatok igényelnek és indokolnak.

E vázlat szűk keretében csak röviden kívánom érinteni azon új főirányokat és vezéreszméket, melyek abban kifejezést találtak.

Két szempont volt az, melyre főleg figyelemmel kelle lenni: a szabályozási és egészségi szempont; mert az építési ügy körül felmerülő egyéb kérdések már ezelőtt is többé-kevésbé helyes megoldást nyertek, e kettőnek azonban csak alig találkozáink kezdetleges nyomaival.

A szabályozás és beosztás fontos ügye e század első negyedében csaknem parlagon hevert; a szabályt, az előzetes tervet, a szeszély, a pillá-

natnyi szükséglet pótolta. E gyermekded fejlődés álmaiból azonban irtózatossá módon ébresztetett fel az akkor még dísztelen főváros az 1838-iki árvíz által.

Az 1870: X. törvényczikk alapján a közmunkatanács kezdeményezése s a testvér fővárosi hatóságok lelkes, felvilágosodott közreműködése mellett megállapított általános városszabályozást az építési szabályokban is biztosítani, annak következményeit beilleszteni s annak kivitelét czélszerű intézkedések által lehetővé tenni s megkönnyebbiteni, — ez vala az egyik iránytadó eszme.

A második szempont az egészségügyi volt. Fájdalmasan tudjuk és érezzük és a statisztikai adatok kétséget nem engedő bizonyosságra emelik, hogy Budapest egyike a legegészségtelenebb városoknak s hogy a halálozási arány feltűnően kedvezőtlen.

Szükséges volt tehát, hogy az építési szabályzatba felvétessenek mindazon intézkedések, melyek által e szomorú egészségi viszonyok, legalább az építkezések nyomán származható káros befolyások megszüntetése által javíthatók lesznek.

Ily újabb és főbb intézkedések szabályozási szempontból:

a) Az egész főváros területének felosztása építési övezetekre (külön gyárövezet, befásítási övezet stb.).

b) Az egyes utak és utcák szélességének megállapítása a szegélyező házak magassági arányában.

c) A város főközlekedési ereinek számára megállapított kövezeti rendszer.

d) Új városrészek alakítása esetére, úgy a forgalom és közlekedés biztosítására, valamint a világosság és légáramlat előidézésére eléggé tág utak és terekhez szükséges területek átengedésének módozatai.

Ily újabb és főbb intézkedések egészségi szempontból voltak :

a) Újonnan épült házak kiszáradása, a miért is a felépült ház csak 8 heti időköz után vétethetnék bevakoltatás alá.

b) Az újonnan épült házak lakhatásának elhalasztása, miért a teljes elkészüléstől számítva a ház még legalább egy hónapon által üresen tartandó.

c) A pinzelakások beszüntetése s a már fennállók lakhatóságának szigorúbb feltételekhez kötése.

d) A csatornák építésének rendszeresítése, az alak meghatározása.

e) A főváros területének beosztása gyári üzletek elhelyezése szempontjából.

»A főváros középítkezési rendszabályai« tervezete még 1874-ben lett a fővároshoz tárgyalás végett átszármaztatva, mindeddig azonban — fájdalom — e szabályok életbe nem léptek, mert e tárgyalások teljes nyolcz esztendőt vettek igénybe

s a fővárosi bizottságoknál az észrevételek, megjegyzések, javaslatok és módosítások egész özönét idézték elő, melyek alapján a főváros előterjesztése csak 1882-ik évben lett a közmunkák tanácsához visszamutatva, mely most foglalkozik az ügy végleges birálatával.

Budapest általános szabályozása és beosztása.

Elődeink, mint azt bármely más városnál is tapasztaljuk, nem igen sokat törődtek a mai fogalmaknak megfelelő szabályozással és beosztással. Kiki épített kedve, hajlama vagy szükséglete szerint. Az egyes csak saját házának szűk körével gondolt; a mi azon kívül esett: figyelmét nem gerjesztette bármily szép, megütközését nem keltette, bármily visszatetsző volt. A napi szükségletek igényein kívül, legfőlebb a biztonsági szempont volt mérvadó. Mindenki a város falain belül kívánt lakni, sőt minden egyes házat is, némileg védelmi állapotba kívántak helyezni. A hatóságok pedig, kik az egyesek gondolkozásának voltak természetesen hű letéteményesei, maguk sem értették jobban; a friss levegő, könnyű közlekedés, világosság s több efféle modern igények jogosultságáról s a közbőrá való befolyásáról alig hallottak valamit.

Igy történt, hogy mindenki oda és akként állította házat, kivülebbről vagy beljebb, részut vagy egyenesen, a mint éppen kedve tartá. Elég volt, ha megmaradt egy kocsis-csapás, melyet utcának kereszteltek s melyen egy pár szekér megfordulhatott.

Csak a jelen században, csakis a Duna-balparti (pesti) városrészek rohamos fejlődésével indultak meg a szabályozásra törekvő mozgalmak, melyek, hogy aránylag rövid idő alatt legalább részbeni megvalósulást nyerhettek, két rendkívüli szerencsétlenségnek köszönhető.

Az egyik Budán 1810-ben dühöngött tűzvész, mely a Ráczvárosban ütven ki, azt, valamint az egész Duna mellékét és a vizivárosnak egy részét egészen fel a Capucinusok zárdájáig — összesen 600 házat hamvasztott el; másik az 1838-ki nagy árvíz, mely úgy Budának, mint Pestnek legnagyobb részét porba döntötte. (Pestnek 4,254 lakháza közül 2,281 dőlt össze; Budának Dunamelléki részeiben 762 ház közül csak 91 maradt épségben.)

E két szerencsétlenség valóságos tabula rasa-t csinált a fővárosból. Az új építkezések alkalmával az utcák egyenesekké tétettek és kiszélesítettek, terek alakítottak, s a közlekedés, csín és kényelem igényei is figyelembe vétettek.

Az első valódi szabályozást, mely ma és mindenkor díszére fog válni a fővárosnak, a volt szépitési bizottmány s illetőleg halhatatlan emléké

elnöke, *József* nádor hajtotta végre, az akkor elkezdett s ma is legszabályosabb Lipótvárosban.

A város többi részei is haladtak, esetről esetre, és igen lassan; de egy általános, az egész főváros területét felkaroló, biztos, megállapított, rendszeres, a jövő igényeire tekintettel levő szabályozás és beosztás létrehozatala, csak a mi korunknak, a legutóbbi éveknek maradt fentartva.

Szem előtt tartva ugyanis az 1870: X. törvény-cikk 14. §-át, a közmunkák tanácsa a város jövő fejlődése, de saját működésének rendszeresítése céljából is, már 1870-ben legelső és legsürgősebb feladatának ismerte, hogy mihamarább készíttessék el Budapest általános szabályozási és beosztási tervezete.

Hogy azonban e célját elérje, igen sok előmunkálatokra volt szüksége, mert nem állt rendelkezésére sem Pestnek, sem Budának háromszögellési és lejt mérési felvétele.

Pesten e munkálatok ugyan folyamatban voltak, hogy azonban minél gyorsabban befejeztessenek, a fővárosi pénzalapból a költségek fedezéséhez 12,000 frt lett engedélyezve.

Budán ellenben és Ó-Budán ily felvételek meg sem voltak indítva, sőt azokra Buda zilált pénzügyeinél fogva kilátás sem volt. Ily körülmények között maga a közmunkák tanácsa eszközölte Budán a felvételeket a pénzügyministerium kataszteri osztálya által, mely munkáért 54,000 frtot,

valamint az üvegtáblák, vasjelzők, oszlopok s egyéb eszközök előállításáért 20,000 frtot, összesen tehát 74,000 frt költséget viselt a fővárosi pénzalap.

Utóbb 1874-ben az időközben egyesült főváros felmérte Ó-Budát szintén a pénzügyministerium katasteri osztálya által, úgy hogy 1876-ban az egész főváros területének háromszögös felmérése be volt fejezve.

Ezen nagy mű, mely a főváros jövő fejlődésének egyik alapját képezi, — a beltelkeknek 1" — 10⁰, a kültelkeknek 1" — 20⁰ mérszeren, összesen 528 üvegtáblán van feltüntetve, melyből 246 darab a volt pestvárosi, 185 darab a volt budai és 79 darab a volt ó-budai területre esik.

A közmunkák tanácsa azonban nem várhatta be ezen felvételek befejezését, hanem a fővárosnak és határainak 1" — 400⁰ és 1" — 200⁰ mértékbeni átnézeti térképeit megfeszített munkaerővel elkészítetvén s az elkerülhetetlen szabályozási fővonalakat elvben megállapítván, Budapest általános szabályozási és beosztási tervzetére 1871. november 1-re pályázatot hirdetett ki, mely határidőre tényleg 10 pályamű be is érkezett.

E pályaművek a kormány, közmunkatanács, főváros, ipar és kereskedelmi testület, mérnökegyelet, orvosegyelet küldöttei és 2 külföldi szakértőből állott bizottság által megvizsgálatván, az I-ső 20,000 frankos díj *Lechner Lajos* királyi főmérnök

»Veritas« jeligéjű munkájának, a II-ik 10,000 frankos díj *Feszl Frigyes* építész »Metropolis« jeligéjű tervezetének és a III-ik 5,000 frankos díj *Klein és Fraser* »Ich dien« jeligéjű munkálatának lett oda ítélve.

A tervezeteknek egyike sem volt ugyan minden részleteiben elfogadható, de a pályázat célja mégis eléretett, mert azok sok eszmét és bő anyagot nyújtottak a végleges tervek készítésére.

E végleges tervek javaslatai a közmunkatanács műszaki osztálya által elkészítettén, minden egyes kérdésben a fővárosi hatósággal közöltettek s igen csekély kivétellel, közigyvetérettel állapították meg.

Ezen nagy mű megállapításánál, mely egy-két századra nyújtja a keretet és alakot, melyen belül és mely szerint a főváros fejlődni fog, figyelemmel kellett ugyan lenni a múltban nyert öröndetes tapasztalat folytán, a népesség gyors szaporodására, az ipar és kereskedelem nagymérvű fejlődésére, a közlekedés és forgalom fokozott igényeire s e célból, különösen a határ még kevésbé beépített részein, általánosabb, tágabb felfogásból kiindulva, nagy vonásokban kellett minden érdekek kielégítésére törekedni, ha evvel nagyobb és tetemesebb anyagi áldozatok is össze vannak kapcsolva; de másrészt nem volt szabad a már tömören beépített várost eddigi, természetszerű fejlődés útján nyert jellegétől megfosztani, egyes utopiák vagy kedvencz eszmékért a már meglevőt lerombolni és

ledönteni, hanem a már létező város lehető kimélésével csak oda kellett iparkodni, hogy itt is a fennérített igényeknek legalább a szükséghez képest elég tétessék s az azokat gátló, kirívó akadályok eltávolíttassanak.

Egyáltalában nem lehet feladatomban e vázlatos rajzban a szabályozási terv minden egyes nagyságú részleteit megismertetni, és minden egyes, bármely fontos szabályozás célját, hasznát és jogosultságát, vagy az abból származandó előnyöket s a végrehajtást nehezítő akadályokat és áldozatokat felhozni és indokolni s e tekintetben utalok a közmunkatanács évi jelentéseire és a városi középítési bizottság jegyzőkönyveire, valamint a megállapított szabályozásokat kitüntetett tervre, mely közkézen forog s minden könyvtárban megkapható.

Itt csak jelezni kívánom, hogy a főváros szabályozása immár befejezett tény, hogy az abban foglalt fővonalak és főeszmék mindinkább létesülést nyernek és eltekintve egyes esetektől, midőn a szükséghez képest csekélyebb mérvű módosításoknak be kellend állaniok — *minima non curat praetor* — változatlanul végre is fognak hajtatni, állandó emlékeül e kornak, mely nemcsak a múlt hiányait pótolta és a jelen fejlődést vezérelte, hanem gondozásával a jövőt is átkorolta s annak irányzatot nyújtott.

Adómentesség.

Az alkotmány helyreállítása előtt Buda és Pest egyszerű provinciális városoknak tekintetvén, azok emelésével senki sem foglalkozott s így az egyes részeknek engedélyezendő nagyobb adómentesség eszméjével senki sem gondolt.

A törvényhozás az 1868: XXII. törvényczikk megalkotása által mintegy csak szentesíté s törvénybe ígtatá a tényleg talált állapotokat, melyek szerint üres telkeken emelt új házak után az adómentesség 15 év, lerombolt régi ház után az adómentesség 10 évben volt megállapítva. Ez volt s ez ma is a rendes adómentesség.

Miután azonban az európai nagy városokban tett tapasztalatok szerint, a bizonyos időre s bizonyos helyre engedélyezett nagyobb adókedvezmény, nemcsak az építési kedv leghatalmasabb ébresztőjének bizonyult, hanem az által mód is nyújtatik arra, hogy a városok fejlődése bizonyos irányba tereltethetik s így a városok kívánatos alakzata és

tömörülése is eléretik, — a magyar kormány ez eszközt is megragadá a főváros felvirágoztatása érdekében.

Az első rendkívüli és nagy adókedvezmény a közmunkák tanácsa előterjesztése s a kormány javaslata alapján az 1871: XLII. törvényczikk által lett engedélyezve a sugáruton és nagy köruton emelendő új házak érdekében, mely szerint az első 15 éven át azok ugy az országos, valamint a községi pótaxók alól teljesen felmentetnek, a második 15 éven által pedig a házbéradó helyett csak jövedelmi adót s ennek megfelelő községi pótaxót fizetnek.

Kétségtelenül ezen rendkívüli adókedvezménynek köszönhető első sorban, hogy a sugárút rövid 10 év alatt csaknem teljesen kiépült. De másrészt be van bizonyítva az is, hogy csupán maga az adókedvezmény nem elegendő arra, hogy bizonyos építési övezetbe terelje az építkezési hajlamot, ha a többi előfeltételek hiányoznak. Világos példa erre a nagy körút, hol daczára ugyanazon nagy adókedvezménynek, alig emelkedett néhány új ház. A mi nagyon természetes, mert senkinek sem lehet kedve és hajlama, tőkét zsákutcákba, hozzá nem férhető telkekbe bujtatni. Azért okvetlenül szükséges, hogy a nagy körútnak legalább egyik szakasa teljesen kinyírtassék s akkor ez utcán is azonnal fog érvényesülni az adókedvezmény éltető hatása.

Utóbb 1875-ben a IV. törvényczikkkel újabb rendkívüli adókedvezmény lett engedélyezve, és pedig 25 évi 2 emeletes házakra a belső köruton, valamint a Császárfürdő és Rudasfürdő között elterülő Dnnaparton és főutcán, továbbá 20 évi adómentesség egy megállapított tágabb körben emelendő 1 emeletes lakházakra. Ez adókedvezménynek, bár önmagában igen becses volt, nem lehetett semmi sikere, mert 1877. augusztus 1-re kitűzött határidőhöz volt kötve, tehát csak két évi hatálylyal birt ugyanazon időben, midőn az 1873. évi válság utóhatásai épen a legsúlyosabban neheztek az egész társadalomra s midőn minden vállalkozási és építési kedv teljesen el volt temetve.

Az utóbb 1881. évi XXXIV. törvényczikkal tíz évi tartammal, tehát 1890-ig terjedő határidővel az Albrecht-út, Ilona-út és Csolnak-utca javára engedélyezett 25 s illetőleg 20 évi adómentességnek eddig nem volt semmi következménye, de nézetem szerint nem is lesz, — mert míg egyrészt a budai alsó részek s másrészt a vár, tömörebben ki nem épülnek, addig a közvetítő utak, mint az Albrecht-út, — hol az építkezés aránylag igen drága, a jövedelmezőség pedig igen csekély, — haladni és emelkedni bizonyára nem fognak.

Egyáltalában bármely nagy erőt tulajdonítsak az adókedvezménynek, azt mégis csak bizonyos esetekben, bizonyos fokozatban s bizonyos korlá-

tozások mellett vélem alkalmazandónak. Mert nagyon kiterjesztve nemcsak hatását veszti, de meg vagyunk fosztva azon hatalomtól is, melyet ez által a fejlődés irányzatára gyakorolhatunk. Másrészt oly részeiben a városnak, hol a fejlődés főtényezői ugyanis megvannak, vagy oly részekben, melyek épülése által a tömörülés veszélyeztetik, adókedvezményt adni egyáltalában nem volna helyes. Nézetem szerint a pesti oldalon, mindaddig, míg a nagy körút kiépítve nincsen, hozzá hasonló adókedvezmény engedélyezendő nem lenne, mert itt a haladás és fejlődés tényezői önmaguk is előidézik az egészséges felvirágoztatást. Ellenben a budai oldalon, hol sem ipar, sem kereskedés, a XIX. század városalkotó elemei nem léteznek, de a városrészek fekvésénél fogva soha létezni nem is fognak, itt csakugyan nagy és rendkívüli adókedvezmények által kell az építési kedvet és hajlamot ébreszteni, nemcsak azért, mert a csekélyebb jövedelmezőség minden vállalkozási szellemet elidegenít, hanem főleg azért is, mert nem tűrhetjük, hogy a Dunafolyam egyik partja, a külföldi nagy városok fényével versenyezzen, másika pedig a középkor hátramaradását tüntesse fel.

Az itt engedélyezendő adómentességet is fokozottnak képzelem; például a Dunaparra nézve, ugyanazt, a mi a nagy köruton létezik, mert a csekélyebb jövedelmezőség e mellett is nagyon

nehezen leküzdhető akadályt képezend. A várra nézve pedig még sokkal nagyobbat vélek megadandónak, mert itt a csekély jövedelmezőséggel, még az óriási építési költségek is párosulnak, s mert kiválóan érdekünkben fekszik, hogy az épülőfélben levő királyi palota és a kormánynak székhelye, minél hamarább sűrűbben lakott, szebb épületekkel díszlekedő, egyszóval élénkebb és virágzóbb környezettel birjanak.

Királyi építkezések.

» **E**n azt szeretem hinni, hogy fiatal fejedelmünk, ha látni és hallani akar és saját velejének tanácsát követendi s egyedül saját szive sugallata után indul, bizony mondom, Magyarország tekintetében, még Corvin dicső korát is homályba borítandja.«

Ezeket írta 1858. november 6-án a magyar Academiához intézett levelében gróf *Széchenyi István*, s a legnagyobb magyarnak ezen jóslata is kezd teljesülésbe menni.

Több mint három hosszú századon által, csak igen ritkán, egy-két napra üdvözölheté a magyar főváros koronás királyait s szomorkodva volt kénytelen nélkülözni a fejlődés hatalmas tényezőit, melyek mint a fejedelmi udvar, a fejedelmi kegy kifolyásai, más városok felvirágzását elősegítették.

E gyászos idők — hála az égnek — elmúltak s szeretett királyunk nemcsak rokonszenvvvel kíséri,

de nagylelkűen tettekkel is gyámolítja a magyar főváros emelkedését, díszét és szépségét.

A legőszintébb hazafiui öröm érzetével értesült az egész nemzet ő Felsége 1883. évi június 1-én kelt legfelsőbb elhatározásáról, mely szerint a magyar királyi palota kibővítésének s részben újjáépítésének *Ybl Miklós* hazánkfia által készített nagyszerű tervezete elvben elfogadtatott s a végleges tervek és költségvetések elkészítése céljából az előmunkálatok tényleg meg is indultak.

Rövid két év mulva, reménylhetöleg meg fog kezdetni az építkezés s ugyanazon hegyormon, hol valaha *Mátyás* királynak állott híres palotája, ugyanazon hegytetőn ott fog állani s fényét szét fogja lövellni széles e hazára, *Ferencz József* királyi lakhelye!

De már eddig is büszkén nézhetünk a királyi kegy két zálogára; két elsőrangú építkezésre, fővárosunk díszre: a királyi várkertek építkezéseire s a magyar királyi dalszínházra.

A) Királyi várkerti építkezések.

A hajdan puszta és kopár várhegy keleti oldalát *József* nádor áldott keze félszázados gondozással kertté alakította ugyan át, de lábánál elte-

rült a régi Budának egyik legelhanyagoltabb része, a régi halászáros; és attól lehetett tartani, hogy a főváros általános haladásánál fogva itt is két, három emeletes lakházak fognak épülni, melyek egyrészt a királyi kerteket a Duna felé mintegy chinai fallal elzárnák, másrészt magukat e kerteket a királyi családra nézve használhatlanokká tennék, mert az emeleti szobákból a kíváncsi szemek szárai néztek volna minden mozdulatot.

E kettős bajon segíteni, egyuttal a kertet nagyobbítani s a főváros ezen kietlen részét szépi-teni és emelni, ez volt a cél, melyre ő Felsége 2.200,000 frtot engedélyezett, mely összegből 632,000 frt a szükséges kisajátítások eszközzésére, 1.568,000 frt pedig az építkezésekre és rendezési munkákra fordítottatott.

Az építkezés terjedelmét és nagyszerűségét legjobban tünteti ki a következő táblás kimu-
tatás :

Építmény	Utcai homlok- zat hossza	Terület	Jegyzet
»A« épület.. . . .	110 ¹ 10 ⁰	182□0 ⁰	Ez épület 2 emeletes, 2 udvar- ral bir, és a testőrcsapat lakásaiul szolgál
Bazár, I-ső rész .. .	260 ² 4 ⁰	110□0 ⁰	.. boltozott helyiséggel, melyek bérbeadhatók, vagy valamely közczélra használhatók.
Lépcsős nagy csarnok	120 ⁴ 0 ⁰	88□3 ⁰	Diszépület, mely a kertekből a Dunaparra vezet.
Lejtős feljárók .. .	420 ¹ 4 ⁰	322□0 ⁰	A középső díszcsarnokból ki- indulva s ugyanakkal felső részéhez visszavezetve.
Középső díszcsarnok	100 ⁰ 4 ⁰	76□3 ⁰	Az egész rendezés középpont- ját képezi a Duna felé.
Alsó nagy csarnok ..	120 ⁴ 0 ⁰	97□0 ⁰	Pendant-ja a fentebbi lépcsős nagy csarnoknak.
Bazár, II. rész .. .	260 ² 4 ⁰	161□2 ⁰	Ugy mint az I-ső rész boltozott helyiségekkel.
E. melletti lépcsőház		25□4 ⁰	Belső kerti használatra.
E-nek czímnzett bérház	110 ¹ 10 ⁰	209□4 ⁰	Jelenleg bérbe vannak adva, de szükség esetén az udvari cselédség és tisztviselők la- kásai:ént volnának felhasz- nálhatók.
F-nek czímnzett bérház	110 ⁰ 2 ⁰	167□2 ⁰	Diszkes kis épület a király asszony 4 tehene számára.
Tehén-istálló		12□2 ⁰	
Vízvezetési épület ..		148□3 ⁰	A királyi palotát, valamint a kertek minden pontját, jó, tisztá vizzel látja el.
Vizszűrők		240□0 ⁰	A vízvezeték részére.
Gloriette		10 ⁰ 0 ⁰	Kis toronyszertű épület, a vár- hegy fel magasságában.
Viztartó		49 ⁰ 0 ⁰	A várban, a vizszükséglet biz- tosítására.
Az Elipsből átvett kertetész hossza...	1400 ⁰ 0 ⁰	4780 ⁰ 0 ⁰	Bélfalakra és műtár- gyakra csik 300□ ⁰ Kerti utakra csik .. . 864□ ⁰
Összesen .. .	3050 ⁰ 0 ⁰	6680 ⁰ 4 ¹ 4 ⁰	
Udvarok területe .. .		208 ⁰ 2 ¹ 2 ⁰	
Gépház és kioskkertek		412 ⁰ 0 ⁰	
Belső új várkertész		750 ⁰ 0 ⁰	
Mindössze tehát ..		8050□3 ⁶	

Ezen, több mint 8,000 □^o-re terjedő udvari rendezés keretében az építmények olasz renaissance-stylben és változó magasságokban, a Duna felé 165 ölnyi hosszúságú gyönyörű képet nyújtanak és 1875—1882., tehát 7 évi időszak alatt lettek végrehajtva.

A talapzatok, párkányzatok, karzatok, az ajtók és ablakok szegélyei legnagyobb részt kőanyagból lettek előállítva, a homlokzatok részben cement, részben nyers és sajtolt téglából állanak.

A szobrászati díszítmények, alakok és csoportozatok kőből, terrakottából, cementből, a belső részekben főszből képeztek.

A vízmű és kiosk tornya, a Gloriette teteje, a tehénistálló, a nagy bérházak egyes részei angol palakővel, — a többi épületek horganylemezekkel födtek.

A művészeti tárgyak közül kiemelendőnek tartom és pedig a *szobrászat* köréből:

A csarnokok atticáját díszítő *diadaljelvények* horganyöntvényből, *Feszler* után a *Schlick*-gyár által, — a bejárást őrző *két orosz lány* sósokúti kőből, *Feszler* által, — a középcsarnok doriai oszlopzata fölött *négy női alak* (a 4 évszak) és a nagy kapu *gyermek-alakjai* sósokúti kőből, *Huszár* által, — két relief medaillon (gyermekcsoport) terrakottából, *Huszár* által készítve. Továbbá kisebb *vizokádók*, *Neptun-fejek*, *nagy vizkagylók*, *díszöblönők*, *griff-*

madarak stb. horganyöntvényből, *Feszler* után a *Schlick*-gyár által végrehajtva. Felemlítendő még a *szökőkút-ékitmény* (Triton, ki Amort ijesztgeti), *nagy vizokádó* (medvefej); végül paizsok, oroszlányfejek, festonok stb., részint kőből, részint horganyból.

A festészet köréből:

A lépcsős nagy csarnok al-fresco alakjai: Céres, Apollo, Vertomnus és Pomona, a másik csarnokon Juno, Jupiter-Pluvius, Zephir és Flóra, — *Than Mór*-tól.

A kioskbeli grafittok és a Gloriette belsejében olajfestmények à la Louis XIV., *Scholcz Róbert*-től, — az ajtók üvegfestményei *Kratzmann*-tól; stb.

Az összes építések és rendezések egy, ő Felsége által kinevezett bizottság vezetése alatt *Ybl Miklós* hazai építész kitűnő tervei alapján lettek végrehajtva, s mint annak egyik szerény tagja, örömmel constatálhatom, hogy az összes munkák és szállítmányok, a művészieket is beleértve, kizárólag hazai iparosok, vállalkozók és művészek által eszközöltettek, úgy hogy ez építkezések fényes bizonyosságát teszik építési iparunk és művészetünk haladásának és magas színvonalának.

B) Magyar királyi dalszínház.

A nemzeti színház ügyében tartott enquête munkálata, a külföldi tanulmányok, a sajtó nyilatkozatai, valamint azon bajok, melyek az operai

és drámai műszakok együttlétéből erednek, rég kimutatták e két szakmának egymástól leendő elválasztásának és e végből egy külön magyar dalszínház építésének szükségét.

Miután pedig ő Felségének éveken által magyar művészeti célokra adományozott összegeiből, az új operaház építésének költségei legnagyobb-részt fedezve voltak s e célra, a főváros által a Dunaparton ajándékozott telek vételára 403,200 frt és a sugárúti építővállalat hozzájárulási összege, 250,000 frt szinte rendelkezésre állottak, — a magyar kormány ezen nagyfontosságú kérdést a tanácskozás köréből kiragadá és 1875-ben a cselekvés terére lépett.

Építési helyül a Hermina-tér lett elfogadva. Ajánlatossá tette azon körülmény, hogy 400,000 frt vételár mellett meg volt szerezhető, hogy a főváros legdíszesebb útjának, a sugárútnak mentében fekszik, s hogy közel van a főváros közép-pontjához s így könnyen érhető el azon társadalmi körök által, melyek az operát tapasztalás szerint leginkább szokták látogatni.

A program megállapítása és a beérkezett pályatervek bírálata után, *Ybl Miklós* építész lett a végleges terv elkészítésével megbizva, mely el is fogadtatott és végre is hajtatott.

Az egész színház beépített területe 1,410 □⁰; az eddig engedélyezett költség, a telek 400,000 frtnyi

vételárán kívül 2.528,000 frt, — a villanyvilágítás esetében 250,000 frttal több. A szinpad térfogata $195 \square^0$, hátulsó szinpad $73 \square^0$; annak mélysége 23^0 . A nézőtér patkóalakú, 13^0 hosszú, 9^0 széles, 10^0 magas; van benne 64 páholy, 430 földszinti és 480 karzati zártszék; mindössze 1,340 ülőhely.

Az épület tiszta olasz renaissance-stylben épült, elől pilléreken nyugvó kocsifeljáróval; az első emeleten loggiákkal, melyek majolicával díszítettek; a főhomlokzat oszlopsoros, a sarkokon erősebb fölkékkal bíró pillérekkel. A nézőtér és szinpad egy-egy nagyobb felépítménynyel bír. A sugárúti homlokzat, valamint a mellék-kocsifeljárók teljesen kővel burkolt építmények. A főpárkányzati karzat magassága 13^0 , mely zeneművészek szobraival van díszítve.

Az első emeleti loggiák íveiben az ereszték-szobrok és a fölkékben a múzsák szobrai állanak: Terpsichore, Erato, Melpomene és Thalia. A főpárkányzaton 16 zeneszerző kőszobrai. A földszinti bejárátnál Erkel Ferencz és Liszt Ferencz ülő szobrai.

A művészek: *Donáth, Kis, Huszár, Strobl, Brestyánszky, Szász* és *Feszler* szobrászok.

A festészeti munkák most vannak folyamatban, és pedig a nézőtér mennyezetét festi *Lotz Károly*, az előcsarnokét *Székely Bertalan*, a fölépcsőét

Than Mór, a társalgóét *Vastag György*, a társalgó oldalfali tájképeit *Fesztly Árpád*, az udvari csarnok oldalképeit *Kovács Mihály*, a kis társalgó oldal-képét *Keleti Gusztáv*.

Dalszínházunk az első, melyben az »Asphaleia«, vagyis a tűzveszély kisebbítésére irányuló szerkezet teljes mértékben lett alkalmazva. A szinpad berendezése ugyanis teljesen és kizárólag vas-szerkezetű, a 7 szakaszra, vagyis utczára osztott szinpad egészben, valamint annak egyes táblázatai, vizsajtók segélyével helyzetükben változtathatók, emelhetők, sülyeszthetők és fordíthatók; a zsinórpádláson felfüggesztett díszletek szintén víznyomás által kezelhetnek. Az egész kezelés a szinpad első emeleti magasságában elhelyezett szabályozó útján, az illető csapok kinyitása és elzárásával történik, honnét az egész szinpad áttekinthető. Az egész szinpadot egy látkör (horizont) környezi, mely azt a többi részekről teljesen elzárja. Ezen látkörön belül állíttatnak fel az egyes díszletek akként, hogy felső légdíszletek csaknem teljesen feleslegessé válnak. A szinpad úgy a nézőtértől, mint a hátsó szinpadtól víznyomású hullámos vaslemez-függönyök által van elválasztva.

A dalszínház, melynek építkezése 1875-ben lön megindítva, valószínűleg 1884-ben őszkor fog megnyíttatni, s a mint egyrészt hirdetője leend a feje-

delmi kegynek, úgy másrészt szinte fényes bizony-sága művészeink és iparosaink versenyképességének és haladásának, mert a vezető bizottság itt is mind-végig érvényesítette azon elvet, hogy minden munka és szállitmány csak hazai erők által esz-közltessek. *

* A dalszínház időközben 1884. szeptember 27-én ő Felsége jelenlétében ünnepélyesen megnyitott.

A sugárút.

A sugárút létesítésének eszméje, úgy miként az a közmunkák tanácsa által terveztetett, a fővárosi közönségnél a legkülönbözőbb s mondhatni, nem a legkedvezőbb fogadtatásban részesült.

Igen sokan voltak, kik azt egyenesen *Andrássy Gyula* gróf és *Tisza Lajos* aristokratikus szeszélyének tulajdonították, kik nem láttak benne egyebet egy új corsónál, melyen a főurak lovaglási gyakorlataikat tehessék, vagy fényes fogataikon hajthassanak a városligetbe.

Mások merész vállalatnak nézték, mely nem áll arányban a város fejlődésével, mely hosszú évtizedek mulva sem lesz teljesen kiépíthető s így kiáltó bizonyítványa leend egy elhibázott kísérletnek s a hozzá szükséges erők hiányának.

Csak egyben értettek egyet, hogy az egész sugárút nagy luxus, hogy az abba fektetett összegeket inkább iskolára, kórházra vagy bármely

más igen hasznos és czélszerű intézményekre kellene fordítani.

A közmunkák tanácsa azonban áthatva feladatának és hivatásának nagyságától, a főváros fejlődési képességét egyrészt a mult tapasztalataiból, másrészt az önmagának visszaadott ország központjával kapcsolatossá válандó előnyök felismeréséből állapítja meg s ezért feladatát csak az egész várost átölelő nagyszabású intézkedések által vélte megoldhatónak és ezen irányzatában nem téveszthetné s nem ingathatá meg sem azok lármája, kik egy nagy város fényüzési jogosultságáról fogalommal sem birtak, sem azok kételyei és aggodalmai, kik a főváros fejlődési crejével kellőleg számot vetni képesek nem valának.

Figyelmesen tekintvén át az akkori Pestnek térképét, kiderült, hogy két irányban van szükség közlekedési fővonalokra:

a) olyanokra, melyek az egyes városrészeket egymással,

b) olyanokra, melyek a város középpontjából kiindulva, azt a környékkel összekössék, azaz kör- és sugárútakra.

Egy ily öv vagy körút a váci és országútban készen állott, egy másika szinte terveztetett, ezekről azonban másutt fogok megemlékezni.

Sugárútak a város délkeleti részében léteztek, ilyenek a Kerepesi, Üllői és Soroksári utak.

Az éjszakkeleti részen azonban ilyennel nem találkozáánk.

E hiány pótlására kelle tehát a fővárosi köz-munkák tanácsának törekednie s e végből behatóan tanulmányozván a város terveit és fekvését, azon meggyőződésre jutott, hogy ugy a közlekedési zavarok elhárítása, valamint egészségi szempontból azon irányban kellend mindenekelőtt egy ily főközlekedési vonalat megnyitni, mely a Lipót-és Belvárost, a város külső részein is áthatva, a város egyetlen közellevő üdülési helyével, a városligettel s annak mind népesebbé váló környezetével hozza összeköttetésbe.

Mert a közlekedési zavarok Pestnek talán egyetlenegy pontján sem fordultak elő oly gyakran és valóban veszélyes mértékben, mint a városligetbe vezető szűk király-utczában, s mert az egészségi szempont egyenesen követelte, hogy egyrészt a sűrűn lakott Terézvárosba a tiszta légbeömlése könnyíttessék, s másrészt a belső városrészek lakossága oly uton haladhasson nyáron tikkasztó meleg utczáiból üdülési helyére, mely már magában is tágas, s életető és friss levegővel bir.

Ezek után áttérek a sugárút létesítésének rövid történetére.

1870-ben négy vagylagos tervezet készítettett s ezek közül elfogadtatott a volt könyök-utcza

vonala. A kormány előterjesztése alapján megalkottatott az 1870: LX. törvenyczikk, melyben az út területének megszerzésére s a kiépítésre véglegesen 3.335,909 frt, a kisajátítások foganatosítására pedig az újonnan alakítandó telkek eladási árából visszafizetendő kölcsönképpen 4.863,812 frt lett engedélyezve.

1871-ben az útba eső ingatlanok tulajdonosai-val egyezkedések kísértettek meg, mely eljárásnak igen szép eredménye volt, mert körülbelől 80 egyesség jött létre. Ápril havában a kisajátítási eljárás is megindított, minek folytán 111 felszólamlás érkezett be, melyből 38 a kisajátítási jog és kártalanítási ár, 78 pedig csupán a kártalanítási ár ellen volt irányozva.

A kisajátítási terv e felszólamlások ellenében az év vége felé teljesen megállapított.

1872-ben márczius 9-én jött létre a sugárút s környezetének kiépítése iránt az ált. m. municipális hitelintézet, a francia-magyar Bank és a báró Erlanger bankházzal kötött szerződés, melynek fő pontjai a következők:

a) Vállalkozók letettek 1.000,000 forint óvadékot.

b) Vállalkozók megveszik a sugárút czéljából kisajátított telkeket, melyek jövőben is háztelkeknek fognak használatni, azon az áron, a mint azokat a közmunkák tanácsa kisajátította.

c) Vállalkozók kötelezik magukat a sugárutat 5 év alatt, a mellékutczákat pedig 10 év alatt kiépíteni.

d) A közmunkák tanácsa 1.038,000 frtot fizet vállalkozóknak az utépitésért.

e) Vállalkozók 1 milliót fizetnek az alkú megkötésénél, 1 milliót az első év végén, a többi részletekben az építés tartama alatt.

f) Rendkívüli pénzválság vagy az építési anyag rendkívüli felszökésénél a határidők 2 évi meghosszabbítása helyezettett kilátásba.

Ugyanezen évben lebontatott 34 ház; a Sugárút középtengelye a váczi uttól a városligetig trigonometriai számítások alapján tüzetesen megállapított; az egész utvonal hosszában a lejtmerések befejeztettek; a nyolczszögtér s egyéb mélyebben fekvő részek körülbelül 2000 kubikölnyi földanyaggal feltöltettek; a pinczék betöltettek, régi csatornák, vízvezetékek kiszedettek, a pinczegödrök megszüntettek; öt egészen új 3—4 emeletes lakház építése meg lett indítva és négy egészen új nyári lak csaknem be is fejeztetett.

Ugyanaz évben a Sugárút létesítésére szükséges összes telkek és házak, összesen 207 ingatlan megszeresztetett és pedig:

a) a főváros által kártalanítás nélkül átengedetett . . .				1 ingatlan,	
b) az eredeti becsár melletti egyezség					
utján	104	»	2.767,156	frtért,	
a becsárnál magasabban	48	»	2.921,174	»	
esküdtszékileg megállapított kártalanítás mellett	54	»	3.048,542	»	
ugy hogy a vétel					
utján szerzett	207	»	8.736,872	frt,	
s szemben az eredetileg megállapított			7.161,721	frtnyi	
becsárral			1.575,151	frttal	

drágábban jutottak a közmunkatanács, illetőleg a vállalat birtokába.

1873-ban csatorna építettett 2000 láb hosszúságba; feltöltés eszközöltetett 8091 köb-öl; a Sugárút vonala a Gyárutczától a városligetig tényleg kinyitattott s kellő magasságra hozatván, kiegyenlítettett; ismét 36 régi ház lebontatott; a nyári lakokra szánt telkek 1186 öl hosszúságban bekerítették és bepálánkoltattak, részben vasrácozattal is elláttattak; három nagy palotaszerű ház építettett; végre fel lett építve a nyolczszögteret szegé-

lyező 4 nagy lakház. E mellett a megszerzett ingatlanok telekkönyvi állapota tisztáztatott úgy, hogy az év végével — 8-nak kivételével — valamennyi ingatlan a közmunkák tanácsa nevéén állott.

1874-ben a Nagymező-utca és Arena-út közötti Sugárút-részben a csatornázási munkák teljesen befejeztettek; 1874 köb-ölnyi feltöltés eszközöltetett; a váczy-út és Nagymező-utca közötti részben 10 ház lebontatott, 25-nek lebontása megindítatott; a Nagymező-utca körül eső részben a légszeszvilágítás és vízvezeték berendeztettek; 2426 □ ölnyi asphalt-járdaburkolat rakatott; a Nagymező- és Árok-utczák közti szakaszban a kocsit 5526 □ ölnyi területen fakoczkákkal burkoltatott; az elkészített trachit-kövezet 907 □ ölnyi területre terjedt ki; 3 új lakház és 1 új nyári lak lett építve.

Ugyanez évben a sugárúti vállalkozókkal pótszerződés lett kötve, mely szerint az 1873. évi válság folytán a Sugárút beépítésének kötelezettsége 2 évvel, azaz 1879. évig meghosszabbított, ellenben a vállalkozók fizetési kötelezettségei, a megejtett leszámolások alapján megállapítottak s pontosabban körülírtak.

1875-ben a régi házak lebontása teljesen befejeztetvén, a Sugárút a nyár közepén, a váczy-úttól a városligetig tényleg ki volt nyitva. Lebontatott a végső 28 régi ház; a mélyedések 3814 köb-öl földtömeggel kiegyenlítették; a Nagymező-utczától

befelé 726 ölnyi csatorna lett építve; a légszeszvilágítás csövezetei 2050 folyó láb hosszúságban lettek fektetve és 212 lámpaoszlop lett felállítva; a vízvezetéki főcsövek 590 folyó láb hosszúságban lettek fektetve; ültetve lett 608 darab fa (acer platanoides) ugyanannyi támrúddal és védkosárral; a körtéri parkirozás 1020 □ ölnyi területen végrehajtatott s a 4 szökőkút felállíttatott. faburkolat 1618 □, macadam-burkolat 1302 □, trachit-kövezet 3469 □ öl területen lett fektetve. Teljesen elkészült 9 új ház, építés alatt maradt 16 új ház.

1876-ban a vállalkozókkal 4 éven át fennállott szerződési viszony a közmunkák tanácsát érhetett minden kár szerencsés kikerülésével felbontatott s a tanács tulajdonában maradt 155 újonnan alakított építési telek árai megállapíttatván, azok eladásra kitétetni rendeltettek, oly világos kijelentéssel, hogy minden alkudozás kizárásával, az építési telkek ez áron alól egyáltalában el nem adatnak, az ár megadása esetében ellenben bárkinek át fognak adni.

Egyuttal az egyes ingatlanokra nézve építési kötelezettség lett megállapítva.

Ez évben a légszeszvilágítás és csatornázás munkálatai teljesen befejeztettek; be lett ültetve 270 darab fa, rudakkal, védkosár- és rostélylyal együtt; asphalt-burkolat 1731 □^o, trachit kövezet 1655°, faburkolat 2956° területen lett előállítva és a gyalogló

sétaúton és lovagló úton 4587° területen lett kavics és fővénnyel behengerezve.

A Sugárút útteste ekként teljesen elkészült s 1876. augusztus 20-án, István király napján, a közforgalomnak átadatott.

Ez év végével készen állott 40 új ház, melyből 22 az építési vállalatnak, 18 magánosoknak volt tulajdona.

Az 1877—78—79. évek az 1873-ki pénzválság súlyos nyomása alól nem igen tudtak felszabadulni, s így az építési kedv, a közjólétnek ezen legbiztosabb hévmérője, nem igen tudott érvényre emelkedni, minek folytán 1876-ban csak 16 telek, 1877-ben 12 telek, 1878-ban 7 telek, 1879-ben 11 telek lett összesen 476,892 forintnyi értékben elárusítva.

1880-ban lassanként javulni kezdettek a viszonyok s ez évben 29 telek lett eladva 1.176,254 forint értékben s 71 új épület állott már készen.

1881-ben ismét 18 telek adatott el 878,127 frt értékben s készen állott 85 új épület.

1882-ben végre eladatott 37 telek 1.336,887 forint értékben.

E szerint a Sugárút homlokzati vonalába eső 123 telekből már csak 2 telek eladó s a Sugárút rövid 12 év után teljesen kiépítettnek mondható.

E gyors fejlődésnél fel kell említenem a magyar királyi államvasutak nyugdíjalapjának érdemét, mely

tőkének tetemes részét itt fekteté be s négy telektömböt szerzett, melyek vételárai összesen az 530,000 forintot meghaladják. Az első, 1875-ben emelt 87. számú épületben, az államvasutak igazgatósága találja elhelyezését és ennek értéke 668,613 frt; a körtéri baloldali épület 1880—81-ben emeltetett, értéke 707,728 frt; a körtéri jobboldali épületnél az építés 1882-ben indult meg s ez idén fog befejeztetni, költségelőirányzata 680,000 frt; a dalszínházzal szembes telektömbön az építés 1883-ban indíttatott meg, előirányzata 635,000 frt.

Azt hiszem, jogosan mondtam ezen 2.700,000 forintnyi beépítést a Sugárútra nézve nagy érdemnek, mert eltekintve az összeg nagyságától, az államvasutak igazgatósága az által, hogy az építkezéseket már 1875-ben megindította, jelét adá annak, hogy a Sugárút jövőjében bizik és az által, hogy az útát 4 kiválóan díszes és nagyszerű palotával ékesíté, magának az útnak is rendkívüli lendületet nyújtott. Köszönettel és elismeréssel kell mindenkinek megemlékeznie ezen igazgatóságról, melynek fővárosunk fölvirágzása csakugyan szívéen fekszik s úgy hiszem, mindenki óhajtja, hogy az építkező nyugdíjalap, tőkái minél gazdagabb jövedelmezőségének örvendhessen.

Szinte nagy hatással voltak a Sugárúton elhelyezett többi középületek is, melyek úgy szépségüknél fogva az út képét emelik, mint különböző társa-

dalmi osztályok ideterelése által annak élénkségét fokozzák.

Ilyenek: A »Foncière« pesti biztosító intézet palotája, a dalszínház, az államvaspályák igazgatósága, tanítónő-képezde, országos zeneakadémia, műcsarnok, országos minta-rajztanoda, melyek nagyobb részéről külön is megemlékezem.

A népnek ezrei s a kocsik százai, melyek minden tavaszi és nyári napon végighaladnak a Sugárúton a liget felé, fényesen igazolják, hogy a megnyitás eszméje nemcsak helyes, de csaknem szükséges is volt, hogy a Sugárút a fővárosi közönségnek kedvencz sétahelye lett s hogy Budapest fővárosnak fénypontját képezi.

Ez út, mely több mint 1200 ölnyi hosszúsága, 18—24 ölnyi szélessége, épületeinek szépsége és gazdagsága folytán, bátran versenyezhet a gazdag külföldi városok legszebb utcáival, századokra szóló hírnöke leend annak, hogy az intéző körök a főváros fejlődési viszonyait helyesen mérlegelték és a kicsinyes aggályok és kételyek által e nagyszerű vállalatot megbuktatni nem engedték.

Örök hálára marad azonban lekötelezve a fővárosi lakosság jövő nemzedéke azon férfiú irányában, ki az eszmét megpendítette s annak kivitelét biztosította: Gróf *Andrássy Gyula* irányában.

Boulevardok, körutak.

A fővárosban, mint az ipar és kereskedés központján, az áruforgalom könnyítése, a közlekedési zavarok kikerülése, de egészségi szempontból is naponként szükségesebbé vált, kellő szélességű főközlekedési vonalak nyitása és jókarba helyezése, melyek a népességben folyton szaporodó, az ipar és kereskedésben emelkedő város egyes részeit egymással, az egyes telepeket pedig és városnegyedeket, a forgalom és közlekedés többi eszközeivel biztos és kényelmes kapcsolatba és összeköttetésbe hozzák.

Ehhez járult azon tapasztalás, hogy ily széles, kellően gondozott főutak, mint a világosság és légáramlatnak közvetítő csatornái, egészségi szempontból, mint díszes járdákkal és fasorokkal ellátott sétányok szépségi szempontból is emelik az illető városokat. Páris Boulevardjai, Bécs Ringstrasse-ja példa és mintaképül szolgáltak.

Léteztek ugyan a városban főutak, mint a váci- és országút, kerepesi út, üllői-út stb., de ezek többé-kevésbé ki *sem* kövezve, oly elhanyagolt állapotban voltak, hogy nyáron portengernek, télen át-gázolhatlan sárnak voltak tanyái, melyektől óvakodott mindenki s hogy rajtok a forgalom és közlekedés csak igen nehezen volt fenttartható.

A közmunkák tanácsa készen találta a belső körút vonalát, de a most jelzett állapotban s midőn elhatározá annak boulevardirozását, kettős cél lebegett szemei előtt. Először jókarba helyezni és járhatóvá tenni a főváros belső forgalmának ezen elsőrendű közlekedési vonalát; és másodszor a boulevard építése és előállítása által mintegy példát adni a többi szélesebb utaknak rendezésére és szabályozására.

A belső körút az osztrák államvaspálya-udvar sarkán veszi kezdetét, innen a volt váci-út mentében a Deák Ferencz-tért hátrahagyván, gyenge kanyarulattal a volt országútba olvad s a dohány-utcza és kerepesi-úti torkolatok s a nemzeti muzeum előtt elhaladva, a Calvintéren átvonul s a volt Mészáros-utczá hosszában az új vámház mellett az Al-Dunára nyilik. Öt szakaszra volt osztva, melyek jelenleg: váci-, Károly-, muzeum-, Calvin- és vámház-körút nevek alatt ismeretesek.

Az út átlagos szélessége 18 öl, mi végett a kerepesi-út és stáció-utczá közötti rész ki volt

szélesítendő. Vannak azonban szélesebb részei is, minők a Deák Ferencz-tértől a Huszár-házig terjedő útszakasz és a Calvintér. Ezen szabad terek részint kettős fasorok által lettek kitöltve, részint vásártereknek, bérkocsi-helyeknek stb. szolgálnak.

Az átlagos szélességből a fő-kocsiútra esik 6^0 , a közúti vaspálya síneire $1^0 2' - 1^0 2'$, a mellék-kocsiútakra $2^0 1' - 2^0 1'$, a járdákra $3^0 - 3^0$. A rendes szélességtől mutatózó eltérések a járdák és mellékutak szélességének változata által lettek kiegyenlítve.

Az emelt járdák asphalt-tal borítottak, gránit szegélykövekkel láttattak el és azok szélein fasorok lettek ültetve.

Több mint 200 díszes lámpa-oszlop és 200 lámpa-kar lett párisi minta szerint a budapesti Ganz-gyár által készítve és felállítva.

Különösen kicmelendőnek tartom a főkocsiút alapszerkezetét. A talaj tömörítés után ugyanis 6" vastag betonréteggel borítottatott, melyre 3" vastag duna-kavics öntetett s a gránitkoczkák ebbe rakattak, mi által az egész úttest vízhatlan szilárd alapot nyert. Ez különben az egész főváros területén a legjobb, de egyszersmind legdrágább kövezet is.

A munkálatok három szakaszban, különböző időben lettek végrehajtva és ugyan 1871—72-ben a vácsi-körút, 1875-ben a Károly-körút a nemzeti

színház bérházának végeig, s 1880-ban a muzeum-körút, Calvintér és vámház-körút.

Az egész költség 1.204,374 frtra rug, mely összegből a következő főtételek emelendők ki: Kőmíves-munkák 191,000 frt. Kövezés 543,000 frt. Asphalt-burkolat 200,000 frt. Vasneműek 103,000 forint. Vizvezetési munkák 35,000 frt. Légszszvezetési munkák 35,000 frt. Kertészeti munkák 25,000 frt. stb. stb.

A közmunkák tanácsa kettős célja fényesen el lett érve. Mert egyrészt a fővárosi lakosság sűrűen látogatja ez utat, mint a város belsejét övező sétát, annak vonalában ez új házak és paloták egész sora keletkezett, s a fővárosi életnek egyik legélénkebb pontja lett. Másrészt üdvösen hatott a példa, mert a főváros a maga részéről is megkezdte a boulevardok építését.

Nevezetesen 1873-ban kezdetett meg a keresi-út belső részének boulevardirozása, körülbelül ugyanazon elvek alapján, melyek fentebb a belső körútnál lettek felemlítve. Az út szélességének egyes eltérései, a járdák szélesbitése által lettek kiegyenlítve. A kocsit út granit-burkolatot, a járdák asphalt-coulé burkolatot nyertek. A két oldali fasorok akácok, melyek gyorsabban nővén, már is kedves látványt nyújtanak. Az út alapszerkezete a belső körúttól abban különbözik, hogy tört-kavicsból,

nem pedig a drágább betonból áll. A külső rész boulevardirozása 1875-ben hajtatott végre. Az összes költség 434,500 frtra rug.

Utóbb 1879-ben indította meg a főváros az üllői-út boulevardirozását, nem egészen az üllői kaszárnyáig hasonló modorban. A költség 143,200 forint volt. Reménylhető, hogy az út külső része a vámvonaltól, legközelebb kerülendő rendezés alá.

Ezen már meglevő főutakon kívül, melyek Budapest országos forgalmi hálózatának főereit képezik, az általános szabályozási terv megállapítása alkalmával még újabb nagy és széles utak is nyitattak. Ilyen a Sugárút, melyről külön tettem említést s mely csaknem készen áll, továbbá a nagy körút és a külső körút.

A nagy körút akként tervezetett, hogy a Margit-hidtól kiindulva, a Fegyvergyár-utcán haladva, az osztrák államvaspálya indóházáig ér, itt kelet felé fordulván, a Sugárutat a nyolczszög téren, a Király-utcát a vakok intézete mögött metszi, innen délnek irányulva, az üllői utat a kaszárnya előtt szeli s a mai Malom-utca irányában az elevatorok s a teherpálya-udvar között ismét a Dunára szakad.

A balparti városrészek helyzetét áttekintvén, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék, egy az egyes külvárosokat összekötő ily forgalmi út hiánya. Elhagyva a Dunasort s később a belső körutat, ezen kívül

a sorompókig rendetlenül épített, egymásnak meg nem felelő, többnyire keskeny keresztutcákkal találkozunk, melyeken minden élénkebb forgalom fennakad. Az ipar és kereskedés érdekei pedig sürgősen igénylik, miszerint mind a külsőbb városrészek egymás közt egy tágas forgalmi út által kényelmes és biztos összeköttetést nyerjenek, mind az országos árú- és teherforgalom részére a főközlekedési eszközökhöz, — a dunaparti gőzhajóállomásokhoz, a vaspályák indóházaihoz, közraktárak- és elevatorokhoz — a hozzáférhetés könnyítessék és biztosítsák.

Különös fontosságot kölcsönöz azonban ezen körútnak a közegészségi szempont két indokból. Mert egyrészt a lassanként tömören kiépülendő városrészekbe ez úton fog bevezettetni a friss levegő s másrészt ez út nélkül helyes csatornázási rendszer — melyről külön szólok — nem is képzelhető.

Ezen út biztosítása céljából az intézkedések a szükséghez képest megtétettek, sőt egyes kisebb részeiben, például az osztrák államvaspálya indóháza előtt, a sugárúttól jobbra és balra, a Királyutca átszelési pontján, a népszínház mögött a József- és Stáció-utczák között — tényleg ki is nyitattott.

Az út kinyitása céljából eddig 1.830,000 frtnyi költséggel lettek kisajátítások eszközölve, mely összegek részben az 1871: XLII. és 1872: VII.

törvényczikk alapján részben a kormány által engedélyezett előlegekben lettek folyóvá téve.

A sugárúti építkezések befejeztével, valószínűleg ezen körút felé fog hajolni az építési hajlam s így valószínű, hogy annak létesülése nem távol jövőben várható.

Nézetem szerint azonban e remény csak úgy fog teljesülni, ha a körútnak egyik szakasza és pedig azon szakasza mihamarább kinyittatik és járhatóvá tétetik, hol a beépítés leginkább várható. Ez pedig az osztrák államvaspálya-társaság és a király-utcza közötti rész, melyet a már készen álló sugárút keresztez, s hol megvannak mindazon előfeltételek, melyek az építési hajlamot ébreszthetik, s melynek kinyitása mindössze még csak 3—4 ingatlanság megvételelétől van feltételezve. Ha ezen útszakasz kinyittatik, járhatóvá tétetik s rövid idő alatt be is épittetik s így látni fogja a kormány, a fővárosi lakosság és a nagy közönség, hogy mi tulajdonképpen a nagy körút, mely immár több mint 10 éven át lebeg, mint valami árnykép, mindenki előtt, de melyről tiszta fogalommal a legkevesebben birnak, a nagy körút eszméje nemcsak meg leend mentve, az áldozatkészség fokozottabbá, az út maga népszerűvé váland, s aránylag rövid idő alatt önmaga ki fogja vívni folytatását és befejezését.

Én tehát azt tartom, hogy a rendelkezésre álló összes erőket ezen útszakasz kinyitása érdekében

fel kell használni, mert a siker mindenkor és mindenhol csak a tömörített erők hatásának az eredménye.

A szabályozási terv megállapítása alkalmával még egy külső körút tervezete is el lett fogadva, mely szinte félkör-alakban, a Fel-Dunától a városligetnek befoglalásával az Al-Dunáig vezetne; ennek kivitele azonban a távolabb jövőnek van fentartva.

Burkolatok.

Igaz ugyan, hogy a kocsíutak burkolata tekintetében még ma sem értük el azon állapotot, mely a főváros tekintélyének s a lakosság igényeinek teljesen és tökéletesen megfelelné, de kétségtelen, hogy éppen ezen téren is mutatkozik az utolsó 15 évben tett haladás, mert különösen a főváros belső részeiben s a forgalmi főutokon a teljesen hiányzó, vagy csak igen rosszul kövezett, alig járható felületek helyett, most már legnagyobb részt jó, igen sok helyen kitűnő burkolatokkal találkozunk, ugyannyira, hogy bármely külföldi nagy várossal bátran kiállhatjuk a versenyt, sőt azok legnagyobb részén messze túlhaladtunk.

Ez üdvös fordulatot még volt Pest városának hatósága indította meg a hatvanas években, nagyobb mérvet azonban ez ügy is csak 1870, a fővárosi közmunkák tanácsának életbeléptetése után öltött, midőn a két hatóság a legjobb akarattal, vállvetve s egymást megértve törekedett a cél

felé, mely már eddigelé is oly fényes eredményt tüntet fel.

A testvérvárosok már azelőtt is tetemes összegeket költöttek az utcák burkolatára, de tették azt minden rendszer nélkül, a pillanatnyi szükséghez képest s ezért sokáig nem kísérte működésüket az óhajtott siker.

Az ügy komoly és beható tanulmányozása kideríté, hogy Budapestnek, mint az ország közép-pontjának forgalmi viszonyait tekintve, a fővárosi utak és utcák 3 osztályba sorozhatók:

1-ször oly utak és utcák, melyek az országos közlekedést és forgalmat közvetítik és melyek a nagyvárosi sűrű forgalmon kívül, legnagyobbbrészt nehéz, terhes szekerek által vétetnek igénybe;

2-szor olyanok, melyek kiválóan csak a fővárosi közlekedés és forgalomnak szolgálnak; és

3-szor olyanok, melyek rendszerint csak a helyi, vagyis az egyik és másik utca közötti forgalmat közvetítik.

Az I. osztályba sorozhatók: belső körút, kerepesi-, üllői-, soroksári-utak, stáció-, nyul-utcák, a budai főutca, körút, mészáros-út stb., mely utakon gránit volt alkalmazandó, szilárd alépítménnyel, kavicsréteggel, beton- vagy cement-kiöntéssel.

A II. osztályba tartoznak: a nádor-, sas-, korona-, Deák-, váczi-, uri-, Lipót-, hatvani-, kecs-

keméti-, Valeria-, király-, országház-, tárnok-, uri-, Verbőczy-, Attila- stb. utcák, továbbá a felső rakpartok s a hegyek közé vezető utak. Ezek burkolata kellő alapon fa, asphalt, keramit vagy trachitból volt és lesz előállítandó.

A III. osztályba tartoznak a főváros számtalan mellékutczái, melyek burkolata akár a II. osztályú anyagokból, akár régi kövek felhasználása mellett vagy macadamszerűleg volt és lesz építendő.

A fővárosi hatóság ez elveket magáévá tévén, a nagy főutak gránittal, az elegánsabb fővárosi utcák fával, asphalttal és keramittal lettek burkolva.

A járdák burkolatát illetőleg a közvélemény egyhangú nyilatkozatainak megfelelőleg, mint legalkalmasabb és legtisztább, az asphalt lett elfogadva s az utolsó években, csaknem minden utca rendezése és átkövezése alkalmával ez lett alkalmazva. Az asphaltjárda-hálózat napról napra terjed s részben ennek köszöni fővárosunk, hogy a gyalogjárók szempontjából egyikévé lett a legkényelmesebb városoknak. Ép oly általánosan lett elfogadva és végrehajtva az emelt járdák és szegélykövek rendszere, mi által az utcák tisztasága, külső szépsége és kényelme tetemesen emeltetik.

A kocsutak burkolatát illetőleg csak a gránit ismertetik el mindenki által mint olyan, mely a terhes, nagy kocsik forgalmát közvetítő főutak bur-

kolatára legalkalmasabb, mert a legnagyobb súlyt bírja s legtöbb ellentállási képessége van.

Ellenben a főváros elegánsabb forgalmú utczáinak burkolási anyagát illetőleg, — melyek mindegyikével tétettek kísérletek, — a legkülönbözőbb véleményekkel találkozunk s ezért röviden egymással szembe kívánom állítani azok előnyeit és hátrányait.

A fának nagy előnye, hogy a lovak kényelmesen járnak rajta s a kocsik robogása alig hallatszik. Hátránya, hogy magába veszi a nedvességet, gőzölög s főleg, hogy tekintettel rövid tartamára, igen drága. A sugár-úton *Norris* által fektetett faburkolat alig 7 évi használat után csaknem hasznavehetetlen, a fürdő-utczai valamivel jobb állapotban van. A lánczhidon *Rüttgers* által rakott telített faburkolat eddig jónak bizonyult. Ugy látszik, hogy gondos rakás, helyes anyagválasztás és kellő fenntartás mellett, különösen a telített faburkolat is huzamosabb időn át fogna kitartani.

Az asfalt előnye a rendkívüli tisztaság, a kocsik zajtalan haladása s az eddig már bebizonyult tartósság. Hátránya, hogy a lovak, különösen esős és zuzmarás téli időben könnyebben csúsznak és dőlnek. Ámbár ezen baj is napról napra enyhül, mert úgy kocsisok, mint lovak kezdenek hozzászokni.

A keramit-tal csak két évvel ezelőtt indultak meg a próbák s így előnyei és hátrányai pontosan még meg nem határoztattak. A közlekedés rajta

nem eléggé zajtalan, a szemnek kellemes egyenletes felületet mutat s ha keménységénél fogva ki nem törledődik és tartósnak mutatkozik, az aszfalt mellett kétségtelenül nagy jövőndője lesz, mi nemzetgazdasági szempontból is kívánatos, mert az anyag hazai ipar útján állittatván elő, a burkolatért fizetett nagy összegek az országban maradnak.

A macadamnak igen sok előnyei vannak: kényelmes közlekedés, olcsó előállítás, zajtalan haladás; de a fentartás és ápolás – úgy végrehajtva, miként ezt Párisban látjuk – folytonos gondozást és aránytalanul nagy összeget vesz igénybe, s azt végtelenül megrágitja.

A főváros által s részben a sugár-úton és belső körúton a közmunkák tanácsa által eszközölt új burkolatok anyagai, felületei és költségeiről a következő 11 évre terjedő kimutatás ad képet:

Utcza vagy út megnevezése	Építési idő	Emelt járda		Kocsiutak		Költség
		anyaga	mennyisége □ méter	anyaga	mennyisége □ méter	
Kecskeméti-utca ..	1871	kő	1,028	trachit	1,877	22,627'51
Hatvani-utca	1871	asphalt coulé	1,250	asphalt	3,229	50,460'29
Váci-utca	1872	»	1,011	»	2,427	46,468'78
Belső körút	1873 1876 1879	»	32,175	trachit granit	59,146 35,549	735,012'32
Sugár-út	1873 1876	»	16,120	trachit fa	21,709 36,326	573,592'10
Kerepesi út	1873	»	7,139	trachit granit	4,503 7,930	193,680'85

Utcza vagy út megnevezése	Építési idő	Emelt járda		Kocsiutak		Költség
		anyaga	mennyisége □ méter	anyaga	mennyisége □ méter	
Dob-utcza	1873	kő	1,597	trachit	2,585	26,102'39
Valeria-utcza	1873	»	1,905	granit	5,841	84,221'14
Ferencz József-sétány	1873	asphalt	5,594	asphalt	5,736	107,179'29
Rudolf-rakpart	1873	kő	647	trachit	2,382	20,359'92
Dorottya-utcza	1874	asphalt	1,083	asphalt	4,584	74,495'13
Aldunasor	1874	asphalt	3,718	trachit	5,369	
Akadémia-utcza	1874	kő	1,421	granit	10,142	244,065'14
Kishid-utcza	1874	asphalt	442	trachit	2,600	27,618'38
Rombach-utcza	1874	kő	629	trachit	788	11,223'94
Fővámter	1875	»	1,838	trachit	1,234	12,928'65
Gyár-utcza	1875	»	1,360	trachit	1,686	116,651'10
Kerepesi-út	1875	kő	7,024	granit	7,898	
Fürdő-utcza	1876	asphalt	560	trachit	4,400	33,256'21
Deák Ferencz-utcza	1876	asphalt	1,816	trachit	4,720	240,829'92
Koronaherczeg-utcza	1876	asphalt	1,316	granit	14,102	
Akácfa-utcza	1877	kő	1,645	fa	4,601	68,942'92
Király-utcza	1877	asphalt	3,102	granit	3,960	58,958'87
Ferencz József-tér . .	1877	asphalt	1,782	granit	3,051	49,330'93
Nádor-utcza	1878	asphalt	2,301	trachit	2,988	39,825'88
Soroksári-utcza	1879	asphalt	3,788	granit	876	
Várkert-rakpart	1879	asphalt	1,000	trachit	1,352	87,993'12
Üllői-út	1879	asphalt	5,020	granit	5,221	
Deák-tér	1880	asphalt	1,054	granit	10,840	117,453'81
Uri-utcza	1880	asphalt	2,017	asphalt	3,894	56,644'47
Margithid feljárók . .	1880	kő	1,472	granit	6,014	74,376'75
Díszter	1880	asphalt	949	trachit	2,550	35,667'29
Kecskeméti-utcza	1881	asphalt	1,658	granit	3,409	
Egyetem-utcza	1881	asphalt	834	granit	11,900	143,275'52
				trachit	834	50,000'—
				granit	1,589	
				régi átkövezés	1,694	32,605'04
				trachit	1,599	32,346'86
				régi átkövezés		4,952'20
				kerámit	2,090	48,639'45
				kerámit	1,190	

Utcza vagy út megnevezése	Építési idő	Emelt járda		Kocsiutak		Költség
		anyaga	mennyisége □ méter	anyaga	mennyisége □ méter	
Városház-utcza ...	1881	asphalt	418	kerámit	620	9,008.71
Sebestyén-utcza ...	1881	asphalt	226	régi átkövezés		4,003.98
Közraktárok ...	1881	ideiglenes		trachit } granit }	3,168 2,776	72,252.—
Köztcmető-út ...	1881	kő	430	granit	12,433	157,426.71
Margit-rakpart ...	1881	ideiglenes		terméskő	19,205	54,654.18

E szerint a járdáknál az asphalt uralkodik; míg a nagy forgalmi utaknál a gránit alkalmaztatik; a városi főutczáknál előbbi években az asphalt vete-
kedett a trachittal, míg a legutolsó években a
kerámit emelkedik érvényre.

A mindennemű új burkolatok mellett kiváló
helyet foglal el a külvárosokban, valamint a kül-
területen végrehajtott macadamirozás, mi eltekintve
a pillanatnyi kényelemtől, már azért is fontos, mert
ez utcák előbb-utóbb burkolás alá kerülven, e
macadam fogja képezni a legjobb alépitményt.

Az újjáalakítások ily hosszú sora mellett fel-
említést érdemel az évi fentartás, a régi kövek
isméti felhasználása, az átkövezések és javítások,
melyekre például 1875-ben 123,000 frt, 1876-ban
117,000 frt, 1877-ben 120,000 frt, s így átlagban
évenként 115—120,000 frt fordittatik.

Összegezven az utak jókarba helyezésére az

utolsó 15 éven át tett kiadásokat, 10.636,880 frtnyi óriási összeggel állunk szemben, mely legjobban bizonyítja a működés nagyszerűségét és haladását. Ezen nagy összegből 3.680,532 frt a kül- és beltelki utak építésére és fentartására, 6.956,348 frt pedig a fővárosi utak, utcák és terek új burkolatára, átkövezésére és fentartására esik.

De eltekintve a mennyiségtől, magával az elintézés módjával és sorrendjével is teljesen meg lehetünk elégedve, mert a munkálatok a főváros valódi szükségletének s nagyvárosi igényeinek megfelelőleg lettek végrehajtva.

Üdülési helyek. Parkok.

A főváros a maga kebelében aránylag igen kevés üdülési helylyel rendelkezik, mi onnan származik, hogy a dicső emlékü *József* nádor, — kinek a város oly sokat köszön, s ki a Margitszigeten, Alcsuthon és a budai várhegyen önmaga is szenvedélyes kertész volt, — szigorúan elválasztá a város és kert fogalmait, a városnak keretében a fákat, parkokat, kerteket nem igen kedvelte s a növényzettel kapcsolatos élvezeteket a városból kifelé, erre különösen kiszemelt helyekre utalta.

A városok szépségének modern felfogása azonban, valamint a közegészségi szempont épen az ellenkező irányzatot emelték érvényre s ennek hódoltak úgy a közmunkák tanácsa, valamint a fővárosi hatóság, midőn a már beépített városrészekben minden legkisebb helyet is felhasználtak egy-egy kisebb-nagyobb park vagy kert előállítására; az általános szabályozási terv készítése alkalmával pedig a jövő városrészek ezen oly fontos igényéről bőven gon-

doskodtak; a szélesebb utcákat ma már 30,200 folyóméter hosszúságban díszes fasorokkal ellátták, s a már készen talált parkok és üdülési helyek díszítése, csinosítása és emelésére kiváló gondot fordítottak.

Az 1860-as években már készen talált parkok közül első helyet foglal el, a IV. Béla király leánya, Margit hercegnő után elnevezett Margit-sziget, mely előbb a főhercegi családnak magánkertje, annak jelenlegi tulajdonosa *József* főherceg által, a fővárosi nagy közönség látogatására és használatára nagylelkűen átengedtetett.

Szigeti helyzete, közepén a széles Duna folyam habzó hullámainak, gyönyörű kilátása a közel városrészekre s a budai hegységre, már önmagában is kellemes üdülési helylyé emelik; de végtelen növekedik bája és értéke azon pazar fényű rendezések folytán, melyeket nagylelkű tulajdonosa hajtattat végre.

A felső végén emelt gyönyörű fürdőház s az azt környező ép oly szép, mint czélszerű lakházak, — artézi kútja, mely 118 méter mélységből emeli a gyógyvizet, — az alsó végén az elegáns vendéglő, a főhercegi lak, a lóvonatú vaspálya, a vízvezeték, az örökzöld gyepezet, a tiszta, kellemes utak, a legváltozatosabb virágágyak és csoportozatok, az ezrekre menő rózsafák illatárja, mindez részben elfedve, részben kiemelve, részben beárnyékolva,

százados fák sűrű lombozata által, e szigetet a világ egyik legszebb pontjává varázsolják, melynek látogatására évenként ezer idegen siet ide, míg a fővárosi lakosság azt legdrágább gyöngyének tekinti.

Második helyen kiemelendő a városliget, mely közelségénél fogva legsűrűbben látogattatik s a fővárosi lakosság zömének, a népnek legkedvesebb kirándulási helye. A közmunka-tanács és a városi hatóság egyaránt foglalkoztak e hely rendezésével és emelésével. Sokat nyert a sugár-út kinyitása által, mely fasoraival, szélességével s tiszta légáramlatával mintegy folytatását képezi, egészen a város szívéig.

Emelte értékét a 924 méter mélységű artézi kút, melynek furatása *Zsigmondy Vilmos* bányamérnök és országosan ismert kitűnő geologus kezdeményezése folytán és vezetése alatt, 10 évi időt (1868—1878) vett igénybe, mely a sugár-út beszakadásával szemben áll, már jelenleg is egy fürdőtelep alapítását tette lehetővé s mely ponttól kiindulva kellett a városliget belső új rendezésének eszközölnetnie.

Innen indul ki a közmunkák tanácsa által tervezett új corso-út, mely a platán-erdőt átszelve, a régi rondeaut érintve, a régi városligeten végig húzódik s innen a közmunka-tanács által előállított összekötő vonalon az új lóversenytérbe szakad. Az út legnagyobb részét a főváros költségén már ki

lett építve, a még hiányzó rész legközelebb ki fog építtetni.

E vonal, a váczi-körútból kiindulva, a sugár-út palotái előtt elhaladva, az artézi kutat érintve, a liget árnyas helyein s virágos csoportjain végig vezetve, a külső nyaralók területét átmetszve s az új versenytérbe szakadva, mely mindenütt széles, tiszta, világos és folytonosan szép és kedves látványok sorozatát varázsolja a bámuló szem elé; valóban egy nagy és gazdag fővárosnak méltó fénypontja, melyhez hasonlót nem igen sokat találunk az európai continensen.

A liget tisztántartására, hidak építésére, a világitás fokozására, egyszóval belső rendezés és díszítésekre a főváros évenként tetemes összegeket, így 1881-re 45,000 frtot szavazott meg, mely összegből a Stefania-út (a fentjelzett corso) részbeni kiépítése s a Széchenyi-szigetre vezető új hid előállítása, az artézi kút környékének rendezése s egy ivócsarnok építése volt végrehajtandó.

A városligetvel kapcsolatos új lóversenytér ezelőtt néhány évvel lett céljának megfelelőleg berendezve s a lovaregylet által épített csinos tribune- és nézőhelyekkel, valamint egyéb megfelelő építményekkel ellátva. Az első lóverseny itt 1881-ben lett megtartva.

A liget látogatottságát téli időben is biztosítja és fokozza az 1875-ben a tó partján *Lechner Ödön* sikerült tervei alapján épült, kedves látványt nyújtó

korcsolyázó csarnok, mely a főváros vagyonosabb osztályainak szolgál légyottul a verőfényes hideg téli napok délutáni óráiban.

Áttérek most a budai kies hegyvidékre, mely régi idő óta kedvencz kirándulási és nyaraló helye ugyan a fővárosi lakosságnak, mely azonban épen a legutóbbi 15 év óta rendkívül haladt és emelkedett leginkább azért, mert egyrészt a közuti vaspálya, másrészt a fogaskerekű vaspálya, — melyekről a közlekedési eszközök címe alatt külön fogok megemlékezni, — a hozzáférhetést könnyítik és biztosítják.

E könnyű és olcsó közlekedés a nyaralók számát rendkívül megszorítá, úgy hogy a Svábhegyen, a nagy vendéglővé átalakított Eötvös-villa környékén, s a zugligetben a »Fácán« környezetében a nyári hónapokon által teljes fővárosi élettel találkozunk, melynek élénkségét a némely ünnepnapokon számos ezrekre menő kirándulók tömege fokozza. A »zöldbe« vezető utak a legjobb karban tartatnak, az egyes részek közt újabb kellemes és árnyas utak nyitattak, ilyenek a Svábhegyen a fogaskerekű vasut indóházától a zugligetbe vezető új kocsit, mely a hosszadalmas kisajátítások folytán csak az imént készült el, a Laszlovszky-majortól a »Fácán«-ig, a zugligetbe vezető új kocsit, melyet csak ez évben szerzett s illetőleg épített újra a főváros hatósága több mint 10,000 frt költséggel s mely ugy építési

arányai, valamint az egyes pontjairól kínálkozó gyönyörű kilátásoknál fogva, a szép hegyvidék értékét rendkívül emeli.

De magában az erdőség mélyében is szép sétatutakról lön gondoskodva, ilyenek a zugligetből a Jánoshegy aljában a »szép juhásznő«-ig készített út, a juhásznétól a szép kilátáshoz és a Szent-János-hegy legfelsőbb ormáig készített út, melynek legmagasabb csucsára elragadó kilátást nyújtó kis Gloriette hívja meg a kirándulókat.

A Svábhegytől a hegyek magaslatán a János-hegyig vezető gyönyörű út, melynek szépségét és kellemét, az azt szegélyző lombos és százados fák hús árnyéka képezi, a jövőre biztosított, a menyinyiben a közmunka-tanács előterjesztésére a pénzügyminister elhatározta, hogy a korona-uradalom területén fekvő ezen út mentében egy megfelelő szélességű pászta az erdővágástól egyszerűen mindenkorra megkiméltessék.

Az alkotásnak és gondozásnak még kiválóbb jeleivel találkozunk a város belsejében viruló kisebb kertek és parkoknál.

Ilyen a Ferencz József-tér rendezése, illetőleg azon előállított három parkcsoporthoz s annak folytatásaként az Eötvös-tér, vigadó-tér és Petőfi-tér kis sétányai, melyek közt a lánczolatot a dunaparti corsón ültetett fasor képezi.

Az egész terület, melyen most már lombos fák,

zöldelő bokrok, virágos szegélyek környezik nagy férfiak szobrai, s melyen a fővárosi közönség leg-elegánsabb része keresi, különösen szép tavaszi és őszi napokon üdületét, — ez egész terület, még 15 évvel ezelőtt a város szemetének volt lerakodó helye, melynek bűzével csak a pálinkamérések és apró vendéglők szaga váltakozott. A lefolyt 15 év alatti változás, a csaknem mesés haladás, a városnak talán egy pontján sem észlelhető oly kiáltó mértékben, mint itt. Akkor sártenger, targonczások zaja, pizok és pálinkabűz; — ma asphalthurkolat, az előkelő világ találkozása, selyem- és bársonyba öltözött hölgyek divatversenye, fasorok, virágok illatárja!

A rendezés a közmunka-tanács tervei alapján 1877-ben hajtatott végre a főváros által. E rendezésnek áldozatul esett az 1867-ben a koronázás alkalmával emelt ideiglenes domb is, melyről fel-séges urunk *I. Ferencz József* a történelmi kard-vágást tette.

Ezt követték az Eötvös-tér és Petőfi-téri fásítások; míg a vigadó előtti kis park, tisztán tartva, kiválóan gondozva, kis kávécsarnokával, szökőkút-jával, rózsáival már néhány évvel előbb lett s maradt mai napig is az elegáns világ gyűlhelye.

Az Erzsébet-téri sétány szinte nagy átalakuláson ment át. 1872-ben díszes vasrácozattal lett ellátva, 1874-ben körülbelül 160,000 frt költséggel épít-

tetett a nagy kiosk; újra be lettek osztva, a régibb fák kiméletével, a bokorcsoportok, virágágyak és utak, úgy hogy e sétány, különösen az utóbbi években fényesen gondozva, hetenként többszöri zeneelőadások mellett, számos és nagy közönségnek örvend.

A szomszédos József-téren 1869-ben lett felállítva a Szent István-rend díszöltönyében *József* főherczeg-nádor *Halbig* által körülbelül 50,000 frtnyi költség mellett készített nagy ércszobra; a kerti ültetvények vasrácsozattal lettek ellátva s a kevés fa kivételével, bokorcsoportok és virágágyak által ékesített terület leginkább a szomszédos utcák jobb módú gyermekeinek szolgál üdülési helyül.

A belső körút mentén fekvő muzeum-kert a »kert« nevet a közmunkák tanácsa által 1880-ban végrehajtott új rendezése előtt alig érdemelte, mert a sűrű falombok alatt elterülő bozontos bokrok, a csín és szépség fogalmától igen távol estek, a muzeum épületét teljesen elfedék, a napsugárt is alig bocsátották a göröngyös utakra s csakis a nép legsalsóbb rétegeinek szolgált inkább búvóhelyül, mint sétánynak.

A belső körút utolsó szakaszának kiépítése alkalmával a kert is rendezés alá került; a rácsozat a szabályozási vonalba visszaállított, a kert a bokrok és cserjék bozontjától kitisztított, az árnyas helyek mellett szabad léget közvetítő pázsitok alkot-

tattak, az épület homlokzata elé díszes virágágyak és szegélyek rendeztetek, melyek egyes szép és kiváló növényekkel ékeskednek; végül a vízvezeték is be lett vezetve.

A muzeumkert ma tiszta, átlátszó útjaival, friss levegőjével a környékbeli lakosság kedvencz üdülési helye s magát a muzeum épületét is rendkívül emeli, annak egyszerű, szép homlokzata csak most jutván kellőleg érvényre.

A rendezési munkálatok körülbelül 12,000 frt költséggel lettek végrehajtva.

Egy egészen új kert, illetőleg park-szervezettel találkozunk a budai Dunaparton, mely csak a legutóbbi években létesült s a lánczhid környezetéből indul ki.

A budai lánczhidfő mellett ugyanis két üres telek létezett, mely lerakodási helyül használtatott, s burján és gaz növényzetével az egész már kiépült környéket díszteleníté.

Ez állapot megszüntetése céljából 1873-ban a járdai közlekedést akadályozó lámpaoszlopok visszahelyeztetek; a főutca magaslatáról széles levezető lépcsők építettek; a terek maguk kiegyenlítették és virágágyakra osztattak, melyek a fal mentében bokorcsoportokkal környeztetek.

E rendezést a közmunkák tanácsa hajtotta végre s a két kies sétány fentartását mai napig is a fővárosi pénzalapból "eszközli. A rendezés költségei

7000 frtra rugtak; a fentartás évenként 800 frtot vesz igénybe.

E rendezést követte utóbb — a kir. várkerti építések alkalmával — a korona költségén előállított virágszegélyek és bokorcsoportokból álló 3 kis kertecske, melyek a Széchenyi-szállodán alul ékesítik a Dunapartot s melyek a vízvezetéki kioskban találják befejezésüket. E három kis park fenntartását a fővárosi hatóság vállalta el.

Az egész Dunaparton a Pálffy-tértől a Margit-hid alatt, egész le a Rudas-fürdőig kettős vadgesztenye fasor lett ültetve, mely máris gyönyörűen fejlődik, s egyike a főváros legszebb sétányainak.

Fel kell még emlitenem, hogy a közmunkatanács kezdeményezése folytán, a lánczhidon felül, az egyes házak s azok szabályozási vonalai közötti üres területek ideiglenesen, de azon kötelezettség mellett lettek az egyes háztulajdonosoknak átengedve, hogy azokon kerteket létesítsenek. — Ez legnagyobbbrészt meg is történt, s ekként a budai Dunapart is, mely még ezelőtt 10 évvel csakugyan leirhatatlan állapotban volt, most már a főváros budai oldalának egyik díszét képezi.

A rendezett, virágokkal és fákkal díszített, a pesti oldalon palotákkal szegélyezett, a budai oldalon szinte egyes paloták és újabb házak által határolt két hosszú Dunapart, melyet mindenfelől ural a királyi palotának legújabb, ízléssel és fény-

üzéssel újjá alkotott és nagyobbított kertje, arkadáival, tornyaival, freskoival, — ezen Dunapartok képezik a fővárosnak mintegy díszes kirakatát, melyet nem győznek eléggé bámulni az idegenek, s melyek első sorban kölcsönzik Budapestnek a nagyvárosi jelleget.

E rovat alatt még két igen fontos és messze kiható intézkedésről kell megemlékeznem, egyik a pesti oldalon, a homok lekötése s a budai oldalon a hegyek befásítása.

Gróf *Széchenyi István* panaszának jogosultságát a »pesti por és sár« ellen, még ma is érezzük. Nem lehet azonban tagadni, hogy e téren is megindult a munka és küzdelem a város belsejében a sár ellen, a kövezés és burkolás nagyobb és nagyobb területekre történt kiterjesztése által — és kifelé a por ellen a befásítások által, miket ugyan ő már 50 évvel ezelőtt ajánlott.

Bármily tisztán tartsuk ugyanis a várost, egy-egy fergeteg elég arra, hogy az egész várost a Rákosról hozott por- és homokfelhőkbe borítsa.

A környezetnek sok ezer holdja lett dísz- és konyhakertekké átalakítva, s ma már egy széles öv körbeveszi a fővárost; a határon pedig erélylyel folytattatik, a körülbelül 100 ölnyi szélességben tervezett határszéli befásítás, mely a várost, a határán körül fekvő portengertől mentendi. Különösen a főváros déli határán, hol az intézkedés

sürgősebbnek jelentkezett, e befásított határszélek 10,160 méter hosszúságban már is öröndetesen fejlődnek, s rövid idő múlva hatalmas bástyát képezendnek, tisztaságunk és közegészségünk romboló ellensége: a »por« ellenében.

A budai oldalon a kopár hegyek befásítása lett megindítva, melyeket a mult századok vandal gazdálkodása fosztott meg földszüktől, az erdők üde koronájától.

A Gellért-hegy befásítása 1872-ben lett megkezdve, s annak a városra néző oldala már ma is szép és kedves képet nyujt, s mintegy biztató záloga annak, hogy a befásítás mint itt, másutt is teljesen sikerülni fog. — Befásítások eszközöltettek még a Svábhegyen, Jánoshegyen, Hárshegyen stb., mi által a budai külvidék, a fővárosnak úgyszólván »tisztá lég« medenczéje mindinkább értékesittetik.

Egyáltalában a befásítás körül, a növényzettel kapcsolatos előnyöknek a fővárosi lakosság számára való biztosítása körül több történt az utolsó 15 év alatt, mint az egész százados multban, melyen át Buda és Pest fennállott; és jelenleg a virágzó és árnyékot nyujtó több százezerre menő fák és cserjék üdítő hatása, már is kezd érvényesülni közegészségi állapotainkban.

Közlekedési eszközök.

A főváros fejlődése s növekedő élénksége a mint egyrészt előfeltétele, úgy másrészt következménye a közlekedési eszközök szaporodásának, melyek egyfelül az országnak távolabb vidékeit hozzák a fővárossal kapcsolatba, másfelül pedig magán a főváros területén közvetítik és könnyebbitik a forgalmat.

I. Országos közlekedési eszközök.

Nem a kormány vasuti politikájáról, sem az egyes vasutaknak országos nemzetgazdasági jelentőségéről lehet itt szó, csak arra kívánok szorítkozni, mi egyenesen Budapestről s illetőleg annak építkezési ügyével áll közvetlen kapcsolatban.

Tizenöt évvel ezelőtt csak két irányban volt egyenes vasuti összeköttetése a fővárosnak. Az osztrák államvaspálya és a déli vaspálya-társaságok vonalain.

Azóta létesült a magyar államvasutak északi vonala Ruttkáig, — államosított a volt tiszai vaspálya s a rákos-újszászi vonal, segítségével egyenesen a fővárosba hozatott, — megnyitott a budapest-pécsi vonal, a forgalomnak átadatott a budapest zimonyi vaspályának Ujvidékig terjedő része, — létrejött az osztrák államvaspályatársasággal az egyezmény s ennek folytán meg lettek szüntetve a Budapest hátrányára fennállott különbözeti tarifák, — építés alatt van a budapest-szőnybécsi vonal.

Hogy mily óriási hatásuk van ezen itt beszkadó vasuti vonaloknak — melyek más vasutak segélyével az ország legtávolabb határaitól (Predeal, Fiume, Ruttká, M.-Sziget) közvetítik ide a személy- és árú-forgalmat — a főváros kereskedelmére, iparára, a lakosság szaporodására és vagyonosodására, ezt számokban csak megközelítőleg is kideríteni alig lehetséges, de mindenki érzi és tudja, hogy e vonalok által egész országrészek hozatván Budapest hatalmi körébe, a főváros folytonos haladásának ezek képezik egyik leghatalmasabb forrásait, s e haladásból az oroszlánrész a kormány vasuti politikájának érdeme.

E különböző vasutaknak a központban, Budapesten egymással leendő összeköttetése, az egymás-közi forgalom közvetítése és könnyítése céljából nagyszerű építkezések váltak szükségessé a fő-

város területén, és ezeknek felemlítése tartozik sajátlag ezen vázlatom keretébe.

Ilyen az *összekötő vasut*, mely a magyar államvasutak kőbányai állomásából kiindulva, a város déli részét átölelvén, a Dunát egy külön hidon átszeli, s a budai oldalon a déli vasut lagymányosi állomásáig vezet. E nagy mű, mely 6.810,000 frt költséget okozott, 1873-ban lett megindítva s 1878. és 1879-ben lett a forgalomnak átadva. Ez építkezés a m. k. államvasutak igazgatóságának tervei alapján és felügyelete alatt *Schwarz és Basch* vállalkozók által, a dunai hid pedig *Cail, Filleul & Brochy* czég által lett végrehajtva. A hid a Cail-féle gyárban Párisban készült, felállítottat 1876-ban. Négy, egyenként 94 m. hosszú nyílása van; a mozdonypálya szélessége 8 m., két sín párral; jobbra-balra 2—2 m. szélességű járdákkal gyalogközlekedők számára. Magassága 16 m. a sempont felett. Vasszerkezetének súlya 56,000 vámmázsa.

Ilyen a *m. kir. államvasutak gépgyára*, melynek a kőbányai út mentében fekvő telepe a volt magyar-belga gépgyártól 285,000 frtért, a hozzá tartozó, akkor sokkal kisebb mérvű munkáslakok pedig 120,000 frtért vétettek meg a magyar vasuti kölcsön pénzeiből. Az időközi beruházások 152,000 frtra rugnak s leginkább a gyár üzleti bevételeiből fedeztettek, úgy hogy az jelenleg 557,823 frt tőke értéket képvisel.

A gyár mozdonyok, mozgonyok, cséplőgépek, vashidak és vasuti szükségletek előállítására van berendezve s több mint 900 munkást foglalkoztat.

A gyárépülettől északra fekszik 2 kétemeletes és 4 egyemeletes lakház, vendéglő, szegénygyermekkerttel, elemi iskolával, kereskedő-boltokkal, fürdővel, úgy hogy a telep csakugyan önálló kis községet képez.

A gyár czéljaira legközelebb ismét 600 □ ölnyi terület vétetett meg, melyen különösen mozgonyok és cséplők gyártására újabb építkezések fognak eszközöltetni, melyek előirányzott költsége körülbelül 600,000 ft.

A gépgyár egyike a legnagyobbaknak, a magyar államvasutakkal külön pályavonal által van összekötve s gyártmányainak kitűnősége folytán elsőrendű vállalatnak tekintetik.

Ilyen az államvasutak *központi fűtőháza és műhelytelepe*, mely eredetileg készen vétetett, de 1873-ban leégvén, 1875—76-ban újra felépült s már akkor is 762,846 ft tőkeértéket képviselt.

A vasutak államosítása azonban s ennek következtében az államvasutak hálózatának folytonos kiterjesztése és ezen kettős ok alapján a vasuti forgalomnak óriási emelkedése e telepnek folytonos nagyobbitását és bővítését, valamint újabb és újabb felszereléseit tették szükségessé. — Ha a még okvetlenül szükséges építkezések és felszerelé-

sek — miként reményelhető — 1884 őszéig tényleg végre fognak hajtani, ezen nagyszerű telep az előirányzat szerint 2.384,414 frt kiadást okozand, illetőleg ily értéket képviselend. — A telep számos külön-külön czélú épületből áll és ugyan:

I A központi fűtőház és mozdonyjavító műhely, mely téglafalból épült s 214 m. hosszú és 95.48 m. széles vastetővel bir, 2 főrészből áll: *a)* a fűtőházból, mely 40 mozdonyállásra van berendezve és *b)* a mozdonyjavító műhelyből, melyben 50 mozdony- és 30 szerkocsi-javítási állás van.

A járművek könnyebb továbbítására 2 gőz tolopad és 2 db. 30—30 tonna hordképességű futó darú szolgál. Azonkívül van a műhelyben 52 esztergálpad, 6 Shaping-gép, 11 gyalógép, 6 vésőgép, 21 fűrő-gép, 9 csavargép és számos különleges czélokra szolgáló kisebb gép.

II. A gép- és kazánház és kovácsműhely, az előbbi 562 □ m. területtel, az utóbbi 736 □ m. területtel. A kazánházban 4 db. Tenn brinck gőzkazán, egyenként 75 □ m. felülettel, a gépházban egy 150 indicált lóerejű Compound rendszerű gőzgép lesz alkalmazva a segédgépek hajtására. — A kovácsműhelyben 1 forrasztó-kemencze, 1 körtüz, 10 kettős kovácstűzhely, 3 gőzpöröly, 2 darú s több kisebb segédeszköz létezik.

III. A kocsijavító és fényező műhely, tégl-

falból építve 8904 □ m. területtel, fából és vasból épített nyeregszerű tetőzettel bir. — A javítási részben 50 kocsiállásra, a fényező és mázoló részben 60 kocsiállásra van berendezve.

IV. Egy második kocsijavító műhely, mely szinte 8904 □ m. területtel és nyeregtetővel bir és 110 kocsijavítási állásra van berendezve.

V. Az anyagszertári épület, 993 □ m. területen téglafalból építve, állványokkal és asztalokkal a gép- és kocsi-alkatrészek, rúdvasak és forrcsövek őrzésére.

VI. A mintaraktár 470 □ m. területtel biró épület különnemű minták őrzésére.

VII. Olajraktár, a fűtőház mellett 224 □ m. területtel.

VIII. Műhelyi irodák. — Az egyik a mozdonyjavító műhely közelében 540 □ m. területen álló emeletes épület, rajztermekkel, rajztárakkal és lakásokkal.

A másik épület 160 □ m. területtel az eszterga és kocsijavító műhely között lesz létesítendő.

IX. A fűtőházi iroda, egy földszintes épület 540 □ m. területtel.

X. A két lakház, egyenként egy emelettel, hat-hat lakással és 540 □ m. területtel.

XI. Különféle épületek, árnyékszékek, őrbódék stb.

Ez épületeken kívül a fedetlen téren létesítendők még: *a)* a műhely és gyűjtővágányok 350 kocsi, tolópadokkal; *b)* kezelési vágányok; *c)* mozdony és szerkocsi kerékpárállások 600 kerékpárra; *d)* kocsi kerékpárállások 1200 kerékpárra; *e)* útkövezések; *f)* kerti munkálatok. — A fűtőház telepén pedig létesítendők még: *a)* szénrakodó 212 m. hosszúságban 80 vasszéntartánnyal; *b)* a vontatási szolgálat vágánytelepe váltók és keresztezésekkel; *c)* főcsatorna a fűtőháztól a kőbányai uton a gépgyárig; *d)* kerítések és egyéb kisebb munkálatok.

E tervezetek végrehajtása után 1884 őszén a m. kir. államvasutak oly műhelyteleppel rendelkeznek, mely egyrészt megfelelő a mindinkább terjedő és nagyobbuló hálózatnak, de melyhez hasonlót másrészt nem igen találunk s melyre Budapest csakugyan büszke lehet.

Jelenleg van folyamatban a *Dunaparti teherpálya-udvar* építése, melynek létesítését a szállítmányoknak folytonos és nagymérvű szaporodása tette szükségessé. A hely megválasztásánál — a ferenczvárosi Dunaparton — döntő volt, hogy azon nemcsak a jelen szükségletnek megfelelő kiterjedésű árúraktárak, rakhelyek és vágányzatok legyenek előállíthatók, de hogy egyszersmind oly kiterjedéssel és fekvéssel bírjon, hogy rajta, a forgalom általános szaporodása és új vasutvonalok üzletbe

vétele által rohamosan emelkedő szállitmányok, tömegéhez képest, további terjedésnek és fejlődésnek egyhamar gát ne emeltessek.

És a megválasztott hely annyival inkább mutatkozik előnyösnek, mert lehetővé teszi azt, hogy a vasuton érkező és hajóval elszállítandó vagy ellenkező irányban továbbítandó szállitmányoknak átrakodása a parton történhetik, másrészt pedig a teher-pályaudvar a fővárosi elevator és közraktárak tőszomszédságába esvén, ezen raktáraknak a vasutak által közvetített jelentékeny teherforgalma a legkönnyebben kezelhetetik.

A teher-pályaudvar teljeskiépítése 4.490,000 frtra van előirányozva s a következő építményből álland: *a)* rakparttal a »Boráros«-tértől az összekötő-hídig 705 méter kiterjedésben; s az egész pályaudvar testének földdel való feltöltése; *b)* 17 falazott árúraktár; *c)* 7 faszerkezetű árúraktár; *d)* 2 falazott rakodópont; *e)* 1 kétemeletes lakház; *f)* egy mozdonyszín vizállomással; *g)* egy szénraktár; *h)* hidmérlegek, őrház s egyéb kezelési helyiségek; *i)* vágányzatok, kitérők stb.

E nagy terjedelmű építkezések kétségtelenül kedvező befolyással lesznek a Ferenczváros emelkedésére is, mert bizton reményelhető, hogy ezek közelében gyárak, műhelyek és egyéb ipartelepek fognak a közel jövőben létesülni.

A munkák 1881-ben lettek megindítva. Jelen-

leg az egész rakpart ki van már építve az összekötő vasuti hidig 487,900 frt költséggel. Továbbá készen állanak: *a)* két egyenként 121 m. hosszú 15 m. széles falazott árúraktár, költségük 71,400 frt; *b)* egy 60 m. hosszú 10 m. széles faszerkezetű raktár 6400 frt költséggel; *c)* egy 120 m. hosszú, 40 m. széles rakodópont, s rajta egy nagy faszerkezetű áruszín, összesen 20,500 frt költséggel; *d)* öt falazott árúraktár 100 m. hosszúság és 15 m. szélességgel, 37,500 frt költséggel; *e)* egy 150 m. hosszú, 17 m. széles falazott rakodópont 11,200 frt költséggel; *f)* egy 61 m. hosszú kétemeletes irodai és laképület 111,500 frt költséggel; *g)* végül helyreállítottak az utak, vágányzatok, kerítések stb.

Az építkezések folytán lebontás alá került az utóbbi időkben kaszárnyának szolgált régi tábori kórházi épület is, melynek helyébe 464,000 frtnyi költséggel új laktanya épül, melyről külön szólnak. Ezen 464,000 frt betudásával a teher-pályaudvar érdekében eddig 1883 végéig történt kiadások 2.520,000 frtra rugnak.

Szintugy jelenleg épül a magyar államvasutak *személy-pályaudvara* a külső kerepesi — csömöri — versenyutak és a lóversenytér közt fekvő 308,000 □ méternyi területen.

E nagyszerű építkezést szükségessé tette a hazai vasuti forgalomnak alig remélt nagymérvű fokozódása s azon körülmény, hogy vasutaink

államosítása és ezzel kapcsolatosan az államvasutak hálózatának kibővítése folytán a régi személy-pályaudvar minden irányban elégtelennek mutatkozott s nagyobbitása beékelt helyzeténél egyáltalában lehetetlen.

A tennérített 308,000 □ m. területből esik : *a*) a felvételi épületre s gyorsárú-raktárakra 16,800 □ m. ; *b*) két kocsi-színre 6300 □ m. ; *c*) 20 gépnek megfelelő mozdony-színre 2000 □ m. ; *d*) melléképületekre, irodák, szerházak, őrház, víz-állomás, üveg-ház stb. 800 □ m. s így a beépített terület 25,900 □ m.

Továbbá a kocsiszolgálat és vonatrendezési vágánytelepre esik 125,700 ; a mozdony- és tápszerezési vágányokra esik 32,800 ; ültetvényekre és előkertekre 23,000, végre utakra és terekre 94,600 □ méternyi terület.

A kapcsoló szárnyvonalon levő vágányok hossza 3,600 fm.

A pályaudvaron levő vágányok
hossza pedig 22,400 »

Összesen tehát . 26,000 fm.

leend 78 közönséges és 7 kettős angol váltóval.

A pályaudvar vízmentesítése egy 1400 m. hosszú mászható csatorna útján történik ; a mozdonyoknak, csapoknak vízzel való ellátására 6600 fm. kisebb-nagyobb átmérőjű csővezeték szolgál.

A pályaudvar vágánytervezete naponként 30 érkező és 30 induló vonat forgalmának felel meg, szükség esetén azonban 80 érkező és 80 induló vonatnak megfelelőleg lesz kibővíthető.

A nagy mértékben tervezett s square-kkel környezett felvételi épület a pályaudvarnak a főváros felé néző végén a külső kerepesi-úttal párhuzamosan akként van elhelyezve, hogy a főhomlokzatából kimagasló diadalkapúnak tengelye a kibővített kerepesi-út középvonálára talál s így már a hatvani-utca végéről, tehát a belvárosból látható levén, a kerepesi-útnak műépítészeti záradékát képezendi s már messziről hirdeti a csarnokot, melyben a világforgalomnak hazánkra terjedő része összehatódul.

A csarnok szélessége 42 m., hosszúsága 180 m., nagysága 7522 m.; a járdák a csarnokon túl, az indulási oldalon 26 m., az érkezési oldalon 64 m. hosszúságban vannak fedve, úgy hogy az utóbbi 2—3 rövid vonat felállítására alkalmas. A csarnok nagyságát jellemzi, hogy 2200 méterrel nagyobb mint a bécsi déli vasuté, 800 méterrel nagyobb mint az osztrák államvasut bécsi indóházáé és 1400 méterrel nagyobb mint az osztrák államvasut budapesti indóházáé.

A csarnokot egy ívalakú s felületének egyharmadában üveggel borított vastető fedi; kivilágítására szolgálnak azon kívül az oldalfalakban el-

helyezett 6 m. széles félkörű ablakok s a két homlokzaton alkalmazott üvegfalak.

A csömöri-útra eső indulási oldal közepén egy 25 m. széles és hosszú előcsarnok létezik, melyben a pénztárak vannak elhelyezve, s melyből 6 m. széles folyosók vezetnek a várótermekbe és éttermekbe.

Az érkezési oldalon szinte nagy előcsarnok létesül, melytől jobbra a málhakiadás, balra egy terem van elhelyezve a váró közönség számára. Ugyanitt leend a fényesen kiállított udvari pavillon a szükséges mellékhelyiségekkel. A négy saroképületben hivatalok, lakások vannak elhelyezve.

A közönségnek szánt összes helyiségek* központi légfűtés útján fognak melegítettetni s az egész indóház és környezete villamos világítással fog ellátni.

Az egész pályaudvar építési és rendezési költségei 4.080,000 forintban vannak előirányozva. *

Fel kell még említenem a fővárosi közraktarakhoz, a vámházhoz, a kőbányai sertéstelepekhez, a közbúváhidhoz vezető s egyéb különösen vasuti összeköttetésre szükségelt szárnyvonalok építését.

A magyar államvasutak mellett kiváló helyet foglalnak el az *osztrák államvaspálya-társaság nagyszerű építkezései*, melyek által azon feszült viszonyoknak mely e társaság és a főváros között

* A magyar államvasutak központi indóháza 1884. július havában a közönség használatára megnyitott.

évek hosszú során által létezett, nemcsak vége vettetett, hanem melyek által a társaság a főváros közlekedési, szabályozási és szépítési érdekeit nagy mértékben előmozdította s melyek felett úgy a főváros, mint a közmunkák tanácsa nem késett legnagyobb elismerésének kifejezést adni.

Ez építkezések a mint egyrészt a társaság céljának megfelelnek, úgy másrészt teljes berendezésük, kivitelük és nagyszerűségüknél fogva a fővárosnak, minden idegen által megbámult díszét képezik. Ez építkezések 3 főcsoportra oszthatók, ugymint: *a)* a fővárosi helyi közlekedés, *b)* a társulat üzlete érdekében, és *c)* az utazó közönség kényelme érdekében tett építkezésekre. *A helyi közlekedés érdekében* a fővárossal 1873-ban létrejött egyezmény alapján építették:

1-ször. *A sziv-utca tengelyében a pályaudvar fölött átvezető Ferdinánd-híd*, mely 1875-ben épült, s áll két feljáróból, a Podmaniczky-utcai viaductból, az aczélahídból, a vas viaductból és a váczi-úti lejtőből.

A feljárók hossza 1046 láb, szélessége 30 láb, melyből 24 a kocsíútra, 6 a járdára esik. A két lejtő találkozásánál a sziv-utca tengelyében 6' 9" széles, szabadon függő lépcsők vezetnek fel szinte a hidra. Itt egy közhasznú kút áll, gyönyörű szoboralakkal, mely habléányt ábrázol. A lejtők boltozatai raktárakul használatnak. A lejtők gránittal

vannak kövezve, a járdák asphalttal vannak burkolva.

E lejtők folytatását képezi a *falazott viaduct*, mely 370 lábnyi hosszúság és 36 lábnyi szélességben a gépműhely és anyagraktárak vágányait hidalja át s mely 21 félköralakban boltozott nyílást tartalmaz.

Ennek folytatását képezi a *Bessemer-aczél-híd*, mely 80°-nyi szöget képez a pálya tengelyével és 64 lábnyi nyíltávolsággal bír. Az aczélszerkezet súlya 976 vámmáza.

Evvel kapcsolatos a vasviaduct 81 s illetőleg 77 foknyi szög alatt metszi a pálya tengelyét: hosszúsága 395 láb. Ugy az aczélhíd mint e vas-híd kocsíútja fakoczkákkal van borítva. A vasviaduct súlya 4061 mázsa. Az egész Ferdinánd-híd építésének költsége 860,000 frtra rug.

2-szor. A *hajcsár-út* tengelyében levő *alagút*, épült 1874-ben, 9 láb széles, 9 láb magas, 595 láb hosszú; a gyalogközlekedést közvetíti a külső Terézváros és külső Lipótváros között; 19 láb magasságban van a Duna szempontja felett. Az ellenfalak beton alapon állanak és faragott terméskövel burkolvák; ez építmény felett jelenleg 18 vágány fekszik; talapzata asphalttal van borítva. Építési költsége 89,000 frt.

3-szor. Az *aréna-út* tengelyében épült mély út 1874-ben épült; hossza 156 láb, magassága 12 láb,

szélessége 36 láb, melyből 24 láb kocsiútra, 12 láb járdákra esik. — Az 5 láb erős ellenfalakon, melyek czölöp és beton alapon állanak, fekszenek 2' 4" magas, 40' hosszú szögecselt vasgerendatartók, melyek felett robognak el az egyes vonatok. — Építési költsége 160,000 ft.

Ez összes munkák kivitelével *Bernardt* főmérnök volt megbizva, kinek főfelügyelete alatt és tervei szerint az aczélhid a reschitzai gyárban készült, a többi munkák pedig *Gregersen* vállalkozó utján hajtattak végre.

ad b) A társaság üzleti szempontjából épültek:

1. A közraktári épületek 18,570 □ méter területen 560,000 ft költséggel.
2. A raktározási helyiségek 640 □ m. területen 37,300 ft költséggel.
3. Lejtők 7850 □ m. területen 102,000 ft költséggel.
4. Fészerek 6725 □ m. területen 134,200 ft költséggel.
5. Műhelyek 7760 □ m. területen 150,000 ft költséggel.
6. Viztorony 256 □ m. területen 19,800 ft költséggel.
7. Lakház, 2 emeletes, 10,000 ft költséggel.
8. Kitérő torony, központi kitérők számára 10,000 ft költséggel.

9. Igazgatósági épület 1595 □ m. területen 350,000 frt költséggel.

E munkák szinte *Bernardt Viktor* főmérnök tervei szerint és vezetése alatt lettek végrehajtva.

ad c) Az utazó közönség kényelme, de egyzersmind a főváros nagy díszére emeltetett *az új fekveteli épület*, 25,509 □ méternyi területen, melyből az udvarok leszámítása mellett 12,422 □ méter tényleg be van építve.

Ez épület, mely *de Serres* építési igazgató kitűnő tervei szerint készült, egyike a legnagyobb és legdíszesebb pályaudvaroknak egész Európában, s különösen vas- és üvegből álló csarnoka, mely 42 méter szélességben, 6 vágányt, indulási és megérkezési perronokat, s egy segédperront tartalmaz, (a m. államvasutak személypályaudvarának kivételével) a legnagyobb az egész osztrák-magyar monarchiában.

Az egész épülettömb, mely az új nagy körút felé a nagy csarnok háromszög homlokát és nyers téglafalban kivitt kettős tornyokkal és loggiákkal díszített 2 homlokpavillont mutat, magában foglalja a következő főrészeket: Indulási pavillon 367 □ m., — I. és II. oszt. várótermek 674 □ m., — pénztári vestibule 730 □ m., — pénztári hivatalok 198 □ m., — podgyász-feladás 678 □ m., — postakezelés és udvar 665 □ m., — indulási oldalon *marquise* 641 □ m — Érkezési pavillon 364 □ m.,

közbenső építkezések 1349. — Érkezési marquise 519 □ m., — dísztoronyok 19 □ m., — nagy csarnok 6199 □ m., — nagy körúti marquise 160 □ m. — Végmarquise 519 □ m. — Éttermek 472 □ m., postaépület 438 □ m. — Udvari pavillon 268 □ m., gyorsteher kezelési helyiség 409 □ m.

Az építkezés, mely minden egyes részében a czélszerűség és nagyszerűség, a dísz és szépség jelleget tünteti fel bámuló szemünk előtt, 1.678,767 frtba került.

A most felsorolt, az utóbbi 12 évben végrehajtott építkezések költsége 4.161,000 frtra rug, s ezáltal a társulat magának nagy érdemeket szerzett, s a főváros emelkedésének nagy szolgálatot tett, mert indóháza környékén a szabályozást tényleg megvalósítá, s különösen a nagy körutat, az egyik oldalon a 4 sugártornyával díszelő felvételi épülete, s a másik oldalon szép stylben emelt igazgatósági épülete által a legszebben és legnagyobb mértékben megkezdé.

Bizton hiszem, hogy ez áldozatok egy része meg is fog térülni, mert a társulatnak nagy telekcsoportjai vannak, melyek a nagy-körút kinyitása alkalmával értékükben tetemesen fognak emelkedni, s melyeknek egy részére saját hivatalnokai számára díszes épületeket emelhetne a társaság, ekként megmaradandó telkének értékemelkedését is elősegítvén.

II. Helyi közlekedési eszközök.

Más helyen szólok új utakról, azok kövezéseiről és jókarba helyezéséről, mint a forgalom természetes főereiről; itt csak egyes specialis közlekedési eszközök és módokról kívánok említést tenni.

Ezek közt első helyet foglal el ugy terjedelménél, mint a szállított személyek nagy számánál fogva *a budapesti közúti vaspálya*, mely az eredetileg külön budai (1867) és pesti (1866) vállalatoknak 1878-ban történt egyesüléséből keletkezett. — Sínhálózata a város főútait, a belső körutat, kerepesi, üllői, külső váci, kőbányai utakat, nyúl-utczát, a budai Dunapartot és a Lajos-utczát lepi el. — Folytonos és szakadatlan összeköttetést eszközöl a város belső részein s azonkívül Kőbánya és Ó-Buda, Újpest és a közvágóhid, a városliget és zugliget közt. — Hálózatának hossza 69,078 kilométer. — Részvénytőkéje: 1.830,000 frt. — Szállított személyek száma 1882-ben 8.146,744. Ugyanaz évi bevétele 919,518 frt. — Legnagyobb részt kettős sínvágányokkal. — A budai és pesti részeket a Margit-hidon fektetett kettős vágányok útján köti össze. Az egyes kocsik különböző nagyságúak s 1, rendszeren 2, némely emelkedéseknél 3 és 4 ló is elő van fogva.

A budai várral a közlekedés a hegypálya (gőzsikló) által könnyebbítettik. Alapítója gróf *Széchenyi Ödön*,

ki azt részvénytársaság útján 1868—70-ben építé. Költsége 182,000 frt, — megnyilt 1870. márczius 2-án.

Pályája 2 sínpárral bír, melyeken ellenkező irányban egyszerre jön mozgásba két kocsi, egyik fel-, másik lefelé. Lejtője 30 fok, hossza 50 öl, emelkedése 25 öl, szállítási ideje 50 másodperc, gőzgépe 30 lóerejű. Szállított személyek száma 1882-ben 443,000. Nyers bevétele 29,240 frt.

A svábhegyi közlekedést, Rigi és Kahlenberg példájára, *fogaskerékű vasút* közvetíti, mely a városmajor mellékéből indulván, *Adalak* és *városkút* állomások érintésével, a hegy magaslatán álló Eötvös-villához vezet. A pálya emelkedése 259 m., hossza 2880 m. Építettett egy svájcz társaság által 1873-ban *Cathry Sales* mérnök vezetése alatt. A forgalomnak átadatott 1874-ben. Közlekedik rendszerint május 1-től október közepéig. Szállított személyek száma 1882-ben 107 836, nyers bevétele 30,172 frt.

Említést érdemel az egy- és kétfogatú bérkocsik, valamint a társaskocsik folytonos szaporodása. Az előbbiek száma volt 1882-ben 1022, az utóbbiaké 347. A társaskocsik a város különböző pontjairól a városliget, zugliget, Lipót-mező, a vaspályák indóházai, a fürdők, u. m.: rácz-, császársós-fürdők, a városmajor, közbúgóhid felé közlekednek, de a főváros határain túl Budakesz, Buda-

Eörs, Pomász, Soroksár, Kis-Pest stb. felé is közvetítik a személyforgalmat.

A társaskocsik jelenlegi szervezete azonban sem külsín, sem kényelem, sem pontosság, sem gyorsaság tekintetében nem felel meg azon igényeknek, melyeket e nagyfontosságú közlekedési eszköz irányában, oly városban mint Budapest, méltán lehet támasztani. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy a társaskocsi-üzlet szabad iparnak tekintett. Azonban úgy a főváros, mint a kormány át levén hatva ez állapot tarthatlanságáról, a törvényhozás által megalkottatott az 1883: XIX. t.-cz. és ebben a társaskocsi-üzlet a főváros engedélyezésétől tétetett függővé. Kétségtelen, hogy a főváros más nagy városok példájára egy nagy vállalkozóval vagy társasággal fog szerződésre lépni, mert csak ilyentől lehet a jogosult igények kielégítését reményleni.

Áttérve a száraz közlekedéstől a fővárost 2 részre szelő hatalmas Dunára, mint forgalmi útra s eltekintve az itt központosuló országos hajóközlekedéstől, mely Budapestnek egy világváros jellegét kölcsönzi, csupán a helyi közlekedés szempontjából első sorban meg kell emlékezni a két új hidról, melynek egyikéről, az összekötő vasuti hidról mint országos vállalatról már szólottam, mely azonban kevesebb helyi fontossággal bír egyrészt, mert azon csakis gyalog lehet közlekedni s más-

részt, mert a város lakott és élénk részeitől távol esik.

Annál nagyobb fontossággal bír s valóban égető szükségét pótol a helyi közlekedés tekintetében a Margit-hid, mely a pesti Lipótváros felső részét, a budai viziváros felső részével köti össze.

A hid a szükségessé vált kisajátításokkal és a rakpartok áthidalásával együtt 5.000,000 forintba került s *Gouin Ernő* terve alapján 1872—1876. években a »Société de construction de Batignolles« által lett építve. A közforgalomnak átadatott 1876. május havában.

A hid hossza 643·230 méter; szélessége 16·849 méter, melyből kocsíútra 11·060, járdákra egyenként 2·894 m. esik. A kocsíút faburkolattal bír, a járdák tölgyfapallókból állanak. A hidfők, valamit a meder és középoszlop alapozása légnyomás által vízmentesített sülyesztő vasszekrényekkel történt, melyek alsó kamarája betonnal töltetett ki, felső része pedig kinagyolt kövekkel borított vízhatlan mészsbe rakott terméskövekkel falaztatott. A középoszlop alapozásának mélysége a Duna szempontja alatt 8·060, magassága a szempont felett 18·966 m., összes magassága tehát 27·026 méter.

Hogy e két hid megépíthetessék, vissza kellett váltani azon, még 1946-ig tartandott szabadalmat, mely a lánczhid építésére alakult társaságnak az

1840: XXXIX. törvénycikk által biztosított s mely abból állott, hogy a hidtól egy mértföldnyi területen más hid nem építtethetik.

E czélból a lánczhid az 1870: X. t.-cz. alapján felvett sorsolási kölcsönből 7 millió forinton megvásároltatott s így az államnak s a kormánynak a Duna feletti rendelkezési joga — a főváros területén is visszaszerezett.

A Dunán való közlekedést első sorban a Dunagőzhajózási társulat tartja fenn, mely, eltekintve az általa közvetített nagyszerű országos forgalomtól, a fővárossal élénkebb kapcsolatban álló közelebbi helyekkel való érintkezést (Új-Pest, Vác, Szent-Endre, Bogdány, Visegrád, Nagy-Maros, Esztergom, Promontor, Tétény, Paks, Baja, Kalocsa stb.) mindinkább megkönnyíti, magán a főváros területén pedig a partok közti közlekedést a fővámház és Ó-Buda végpontok közti számos állomás érintésével, félóránkénti járások által biztosítja.

A partok közti élénk forgalomnak legújabb közvetítőiként szerepelnek 1872 óta a csavargőzösök (propellerek), melyek a főváros hosszában 5 különböző átkelési ponton 5—10 percnyi szünetekben szállítják a lakosokat egyik partról a másikra. E kis gőzösök, a mint örökös mozgásuk és járás-kelésük által a folyamat elevenítik s eként a fővárosi pezsgő életet jelezik, ugy másrészt

a közönségnek nagy kényelmére szolgálnak s valóságos szükségét pótolnak, mert a hidak egymástól igen távol esvén, a lakosok és polgárok nemcsak könnyen és biztosan, de minden idővesztés nélkül érik el a szembes partokat. — A csavargózósóket 1882-ben 3.104,392 egyén vette igénybe s a lefolyt nyers évi jövedelem 188,636 frtra rugott.

Közoktatás.

Nem kívánom közoktatásügyünknek az 1867-ik év előtti állapotának komor képét nyújtani.

Az 1848 előtti idők viszonyait ismerjük s tudjuk, hogy közoktatásról jelen modern felfogásunk szerint szó sem volt; s midőn az ötvenes években történt némely lépés a haladás pályáján, az alig lehetett hasznunkra, mert az iskolát a németesítés eszközévé alacsonyították, s célja már nem volt az oktatás és a műveltség terjesztése, hanem a magyar nemzetiség elnyomása. — De különben sem gondoskodtak atyailag közmívelődési érdekeinkről, megtagadtak minden anyagi segílyt s iskoláinkról csakugyan el lehetett mondani: ibant qua poterant!

E körülmények súlya még a hatvanas években is megdermeszté a haladást. — Iskolánk, az egyetemtől kezdve le az elemi iskoláig, kevés volt és rossz. Hiányoztak a szellemi erők, a tanítók, hiányoz-

tak a kellő felszerelések és hiányoztak maguk az épületek is.

A mivel ma dicsekedünk e téren, legnagyobb-részt az utolsó 15 év eredménye, és végig tekintve a nagy, czélszerű, sőt fényes épületek hosszú során, melyek a közoktatás- magasztos ügyének állanak szolgálatában, nem tudom kit illet meg az elsőség, kié a nagyobb érdem, a kormányé-e vagy a fővárosé?

E téren a legnemesebb, legnagyszerűbb versenynyel találkozunk és a mint sohasem létezett a versengésnek nemesebb és üdvösebb tárgya, ugy egymáshoz méltóak voltak a vetélytársak is: a kormány és a fővárosi hatóság!

Mig a főváros az elemi oktatásról gondoskodott, házat ház után épített, kitűnő tanerőket szerzett s így a fővárosi gyermekek százezreinek szívébe csepegteté a hazafiság érzetét, a mindennapi élethez szükségelt ismeretekkel egyetemben; addig a kormány a felsőbb oktatás ügyével foglalkozott, nagy tágas palotákat emelt, azokat fényesen és gazdagon felszerelte, s a tudomány által megnememesült honszeretet lángjánál vezeti fel ifjainkat az európai műveltség magaslatára.

Adja Isten! hogy sohasem szűnjék meg e dicső versengés, mert ez legbiztosabb záloga a kitűzött nemes célznak, hogy Budapest magyar és művelt legyen!

Budapest főváros közönsége 1868-tól a folyó évig a következő új népiskolai épületeket létesíté, a kitüntetett költségekkel:

Folyó szám	Ke- rület	Az iskola címe	Az épület létesít- tetett	Építési és első főlszere- lési költ- ségek	A telek és a rajta levő épület beszer- zési ára	Az át- engedett főv. telek becs- értéke	Jegyzet
1	VI	Proféta- és érsek- utczai	1868/9	frt 91,457	frt —	frt 48,060	Egy része pap- lak.
2	VIII.	Stáció-utczai ..	1868/9	84,439	—	46,436	
3	VIII.	Ósz-utczai ..	1868/9	34,693	—	15,743	
4	X	Kőbánya, kápolna-úti ..	1868	2,457	7,194	—	
5	V.	Lipót-templom- téri	1869/70	135,156	—	75,300	
6	IV.	Gr. Károlyi- utczai	1869/70	152,031	—	76,000	
7	VII	Hermína-mezői	1869/70	16,294	—	14,400	
8	VII	Kazinczy-utczai	1872/3	119,700	24,699	—	
9	IX.	Mester-utczai ..	1872/3	143,563	—	16,131	
10	IX	Nyul-utczai ..	1872/3	136,457	—	31,600	
11	VIII.	Madách-utczai ..	1872/3	107,637	—	7,398	Egyrésze pap- lak, egy része pe- dig bolt helyisé- gekre vétetett igénybe.
12	VI	Szív-utczai ..	1873/4	143,863	37,617	—	
13	VII	Wesselényi- és hársfa-utczai ..	1873/4	119,346	—	13,936	
14	VI.	Nagy mező- utczai	1873/4	228,734	—	36,777	
15	X.	Bánya-utczai és bánya-téri (li- geti)	1873/4 és 1878	48,129	—	8,600	
16	II.	Medve-utczai ..	1874/5	157,889	—	19,610	
17	I.	Szarvas-téri ..	1875	2,492	35,000	—	
Átvitel			1.716,337	104,910	394,987		

Polyó szám	Ke- rület	Az iskola címe	Az épület létesít- tetett	Építési és első fölszere- lési köl- ségek	A telek és a rajta levő épület beszer- zési ára	Az át- engedett főv. telek becs- értéke	Jegyzet
		Áttétel..	1.716,337	101,910	394,987	
18	III.	Bécsi-úti és Lajos-utcai (Ujlak)	1875/6	80,538	14,464	—	
19	III.	Kis korona- és pacsirtamező- utcai	1875/6	51,451	—	4,263	
20	VI.	Lovag-utcai ..	1876/7	102,196	20,353	—	
21	VII	Kazinczy-utcai	1876/7	47,727	14,000	—	
22	I	Isten-hegyi ..	1877	5,615	—	170	
23	VII	Rákospalvai ..	1877	7.946	900	—	
24	IX.	Soroksári- és Kinizsy-utcai	—	—	43,837	—	1868. évben vá- sároltatott; ere- detileg honvéd- lakotanyául hasz- nálatot,
25	I.	Tabáni plébánia- épületre	1878	34,120	—	—	Az iskolaicze- lokra igénybe
26	I	Nyéki diulóben ..	1879	311	4,800	—	vett régi plébá- nia - lakház he- lyett épült.
27	VII	Dohány-utcai ..	1880	—	13,816	—	A m. k. tudomá- nyos egye- temi alaptól vá- sároltatott; a to- vábbi 48,000 frt vétélár összeg még nincsen ki- fizetve.
28	III.	Kórház-utcai ..	1880	—	3,500	—	A főgymnasi- umnak az állam- tulajdonát képe- zett része meg- vételére 10,000, átalakítására mintegy 20,000 forint.
29	X	Gyömrői-úti ..	1881	5.332	613	—	
30	I	Iskola-téri ..	1881	—	30,000	—	
		Atvitel	2.051,573	251,193	409,430	

Folyó szám	Ke- rület	Az iskola címe	Az épület létesít- tetett	Építési és első fölszere- lési költ- ségek	A telek és a rajta levő épület beszer- zési ára	Az át- engedett főv. telek becs- értéke	Jegyzet
		Áttétel	2.051,573	251,193	409,430	
31	IV.	Lipót-utczai ..	1882	83,000	70,218	--	Építés alatt.
32	I.	Krisztina-városi	1883	90,903	—	—	Építés alatt.
33	III.	Korona-utczai ..	1883	69,054	—	—	Építés alatt.
34	II.	Országúti török- utczai ..	1883	84,858	—	—	Építés alatt.
35	—	Tervek készíté- seért műszaki díjakok díja- zására és Meis- ner-féle kály- hák beszerzé- sére	13,194	—	—	Az egyes is- kolákra föl nem osztható összeg.
		Összesen	2.394,582	321,011	409,430	
		Hozzáadva az in- gatlanok véte- lére kiadott	321,011			
		Összes készpénz- beni kiadás	2.715,593			
		Az átengedett fővárosi telkek becsértéke	409,430			
		Mindössze	3.125,023			

Ezek szerint a főváros tanügyi célokra szánt építkezésekre a legutóbbi 15 év alatt 3.125,023 frtot költött.

Jelenleg állanak tervezés alatt s alkalmasint az 1884-ik évben kerülendnek építés alá az V. kerületi külső váczai-úti iskola 73,000 frt, a VII-ik kerületi Hermina-mezei iskola kibővítése 19,519 frt,

a X-ik kerületi óhegyi iskola 19,416 frt és a VI-ik kerületi bajnok-utczai iskola 85,000 frt előirányzott költséggel.

Ezek után áttérek a tudomány érdekében a kormány által emelt épületek hosszú sorára s midőn ezt teszem, lehetetlen meg nem emlékeznem *Trefort Ágoston* minister nagy érdeméről, ki már 11. év óta áll közoktatásunk élén és kinek örökké ifjú szelleme egyaránt lelkesülvén tudomány és művészetért, midőn az egyiknek csarnokot emel, a másiknak törekedik felvirágoztatására.

Trefort az általa épített paloták által azonban nemcsak közvetlenül a tudománynak és művészetnek, hanem közvetve Budapest fővárosnak tett egyszersmind nagyszerű szolgálatokat úgy szépiészeti szempontból, mert alig van városrész, hol kiváló alkotásaival ne találkoznánk, valamint gazdasági szempontból is, mert itt központosítván az egész nemzet szellemi életét, az ifjak ezreit vonzá és köti le a főváros körébe.

Első sorban két épülettömböt kell kiemelnem, melyek egyike a régi fűvészkert területén, a Múzeum-körút és Eszterházy-utczák között, — másika az ugynevezett klinikai telken az üllői-út, ősz- és Mária-utczák között — létesült.

A régi fűvészkert területén áll: 1. a *vegytani intézet*. Beépített területe 1574 □ méter. — Főhomlokzata nyugatnak néz. *Wagner Fános* tervei

alapján 1868-ban épült, egyszerű olasz renaissance-stylben 366,136 frt költséggel. — A szabadon álló épület részben földszintes, részben emeletes. Földszinten van a nagy terem 300 hallgató részére, mellette a földszint és első emelet ürmagasságával bir; valamint könyvtára s számos dolgozó és kísérleti helyisége.

2. *Az élettani intézet.* Beépített területe 1688 □ m. Főhomlokzattal kelet felé az Eszterházy-utczára — *Skalnitzky Antal* tervei szerint 1873—76-ban épült a XVI-ik század olasz renaissance-styljében 421,333 frt költséggel. Szabadon álló, részint földszintes, részint emeletes épület; földközben kezelési helyiségek, földszinten irodák és egy tanterem 200 hallgatóra, az emeleten igazgatósági és lakóhelyiségek. — 3. *Állat- és ember- tan-, ásvány-, föld- tan- és növénytani intézet.* — Beépített területe 2095 □ m. — Főhomlokzattal a Múzeum-körút felé, a nemzeti színház és műegyetem között. —

Weber Antal tervei alapján XVI-ik századbéli olasz renaissance-stylben jelenleg épül 423,000 frtnyi költséggel. Az épület részint 2, részint 3 emeletes. Földközben lesznek a kezelési helyiségek; földszint 2 nagy terem egyenként 300 hallgatóra, tanár-szobák, ásványgyűjtemények; mezzaninban az ember- és földtani intézet tanhelyiségei; az I-ső emeleten állattani gyűjtemények és tanhelyiségek; a II-ik emeleten a növénytani tanterme, az ember- és földtani gyűjtemények. — 4. *Természettani intézet*

(physica). Beépített területe 1504 □ m. — Főhomlokzattal észak-kelet felé az Eszterházy-utczára. — *Weber Antal* tervei alapján egyszerű korai olasz renaissance-stylben jelenleg épül 275,000 frt előirányzott költséggel. — Szabadon álló egyemeletes épület. — Földközben lesznek a kezelési helyiségek; földszinten dolgozó- és tantermek, egy 80 hallgatóra; az első emeleten egy nagy tanterem 300 hallgatóra, előkészítő helyiségek, tanszobák és könyvtár.

Az üllői-út, Mária- és ősz-utczák által környezett területen állanak: 1. *A sebészeti kóroda*. — Beépített területe 922 □ m. — A telek délnyugati oldalán, *Kolbenhayer Ferencs* tervei szerint, gazdag XVI-ik századbeli olasz renaissance-stylben 1874—78-ban épült 421,837 frt költséggel. Szabadon álló két-emeletes épület. — Földközben kezelési helyiségek; földszinten tanárszobák, kórtermek; első emeleten 214 hallgatónak megfelelő tanterem, kórterem, mellékhelyiségek; második emeleten kórtermek és mellékhelyiségek. — 2. *Boncz-tani intézet*. Beépített területe 1178 □ m. a telek délkeleti részén. — *Kolbenhayer Ferencs* tervei szerint, XVI-ik századbeli olasz renaissance-stylben 1876—79-ben épült 321,726 frt költséggel. Szabadon álló 2 cmeletes épület. — Földközben kezelési helyiségek, maceráló helyek, hűtő kamarák; földszinten tanárszobák, boncztermek; első

emeleten nagy tanterem 200 hallgató számára, boncztermek; második emeleten kisebb tanterem 120 hallgatónak, gyűjteményhelyiségek. — 3. *Központi szárnyépület*. Beépített területe 785 □ m. a telek középtengelyében a hátulsó határon. *Skalnitzky Antal* tervei szerint egyszerű olasz renaissanceban 1873–76-ban épült 435,519 frt költséggel. Részben földszintes, részben emeletes épület. Földközben gőzfürdő, mosókonyhák, raktárak; földszinten gépház, kazánház, konyhák, kamrák és raktárak; első emeleten lakások, irodák. — 4. *Belgyógy-kórodák*. Beépített területük 922 és 1160 □ m. egyik északnyugat, a másik északkelet felé. — *Kolbenhayer* és *Weber* tervei szerint, az egyik gazdag, a másik egyszerű olasz renaissance-stylben van tartva.

Az egyik (*Korányi-féle*) kétemeletes épület, épült 1878—1881-ben 328,469 forint költséggel, földközben központi fűtés, gőzfürdő, ápoló helyiségek, raktárak; földszint igazgató, tanács, kórtermek; első emeleten tanterem 200 hallgatónak, kórterem; második emeleten kórtermek és mellékhelyiségek. — A másik (*Wagner-féle*) belgyógykóroda egyemeletes épület, mely jelenleg készül 170,000 frt költséggel. — Földközben fűtés, raktárak; földszinten tanterem 200 hallgatónak, kórtermek, igazgató-tanács, első emeleten kórtermek, mellékhelyiségek. — 5. *Orvoskari központi épület*. Beépített területe 1700 □ m. a se-

bészeti és második belgyógykóroda között, homlokzattal az üllői-útra — *Weber Antal* tervei szerint, XVI-ik századbeli olasz renaissance-stylben jelenleg épül 718,813 frt előirányzott költséggel. Részint 2, részint 3 emeletes épület. — Földközben kezelési helyiségek; földszint a szemészeti kórodának tanterme 200 hallgatóra; törvénykezési orvostan terme 80 hallgatóra; első emeleten orvoskari tanártestület, szemészeti kórszobák; második emeleten könyvtár, közegészségügyi tanács, gyógyszerészeti tanterem 200 hallgatóra, gyűjtemények; harmadik emeleten élet- és kórvegytani termek 180 hallgatóra, orvostani terem 80 hallgatóra, mellékhelyiségek.

Kitűnő helyet foglal el tudományos középületeink sorában, a Ferencziek-tere és reáltanoda-utcza sarkán álló *egyetemi könyvtár*. Beépített területe 1494 m., főhomlokzatával nyugat felé, a Ferencziek terére. *Skalnitzky Antal* tervei alapján, gazdag XVI-ik századbeli olasz renaissance-stylben épült 1873—76-ban 712,925 frt költséggel. Arányai gyönyörűek, nemcsak a térnek, melyen áll, földíszé, de az egész fővárosnak egyik legnemesebb izlésű épülete. Földközben vannak fűtés, kezelési helyiségek; földszinten díszes csarnok (vestibule), igazgató- és könyvtári helyiségek; az első emeleten a nagy olvasóterem és könyvtárak; a második emeleten szinte könyvtári helyiségek.

Épp oly kiváló épület díszes homlokzatával a Muzeum-körútra néző *műegyetem*. Az egész telek térfogata 9778 m., melyen 4 épület áll: *a)* a kétemeletes főépület 3435 □ m. területen, *b)* az egyemeletes pavillon az Eszterházy-utca felé 1413 □ m. területen, *c)* a földszintes gépház 93 □ m. területre és *d)* a régi földszintes szárny-épület 285 □ m. területre van építve.

Az építés 1880-ban indult meg *Steindl Imre* műegyetemi tanár tervei szerint és 1882-ben lett befejezve. Az építési költség az első felszereléssel 850,000 frtra rug.

Az épület stylje olasz renaissance, a homlokzat iszapolt színes téglákkal van burkolva. A lábazatok, oszlopok, architrav-ok és párkányzatok kalászi és süttöi kőből, a fölépcsők karsti márványból készültek, míg a homlokzat gazdag szobrászati díszítményei majolikából valók és a pécsi *Zsolnay*-féle gyárnak művei. Az emeletes pavillonban a vegytan és természettan tanszékei, a régi földszintes épületben az állattan tanszéke találnak helyet, míg a többi tanszék, valamint az irodák és quaestori lakás a főépületben lettek elhelyezve.

Áttérve a középiskolákra, ki kell emelnem a következő építkezéseket: 1. *A II. kerületi kir. kath. főgymnasium*. Beépített területe 2549 □ m. a várhegy oldalában, főhomlokzatával északkeletnek a

Duna felé. *Lippert* és *Schmidt* tervei alapján XVI-ik századbeli gazdag olasz renaissance-stylben, épült 1872—76-ban 862,105 frt költséggel. Részint 2, részint 3 emeletes, szabadon álló épület. Építés és beosztás tekintetében a külföld első rangú, hasonczélú intézeteivel vetélkedik. Földközben fűtés, szolga-lakások, raktárak, mintázó terem; földszint tornaterem és tantermek; első és második emeleten tantermek, könyvtár, díszterem, tanári szobák; harmadik emeleten igazgatói lakás, rajzterem, tanácskozási terem, énekterem, levéltár.

2. *Az V. kerületi kir. kath. főgymnasium.* A Markó- és sólyom-utczák sarkán; beépített területe 1548 □ m. *Kolbenhayer Ferencz* tervei szerint gazdag olasz renaissance-stylben épült 1874—76-ban, 410,847 frt költséggel. Kétemeletes épület, melynek földközében kezelési helyiségek, földszintes igazgató-lakás, irodák, tanács- és tornatermek, első emeletén tantermek, dolgozó és tanárszobák, második emeletén díszterem és tantermek léteznek.

3. *A VI. kerületi polgári tanítóné-képezde,* mely a sugár-úti 75. és 77. sz. házakban van elhelyezve. A 77. sz. ház a sugár-úti építővállalattól készen lett megvéve s tartalmazza az intézet háztartási helyiségeit, növendékeik hálótermeit, nappali szobákat, az igazgatóné s tanítónők lakásait. A 75. sz. ház egyenesen az intézet czéljainak megfelelőleg újonnan lett építve *Hauszmann* tervei szerint s 1882-ben

készült el. A két épület össze lett kötve, üveg-folyosókkal bir s a nagy udvar kertté lön átalakítva. Van benne 4 munkaterem a növendékek, 2 a polgári iskolai hallgatók részére, 10 különféle nagyságú tanterem, 1 dísz- és zongoraterem, könyvtár, vegyészeti és physikai helyiségek, nagy ebédlő-, hálótermek 90 növendék számára stb., stb. Az épületek kétemeletesek, összesen 980 □ m. területtel birnak. Az összes előállítási költség 208,876 frt.

4. *A rabbi-seminarium*, a VIII. kerületi bodzafa- és bérkocsi-utczák sarkán, délnyugat felé. *Kolbenhayer Ferencz* tervei szerint középkori stylben épült 1875–78-ban 195,874 frt költséggel. Kétemeletes épület; földközben kezelési helyiségekkel; földszinten igazgatói lakás, iroda, tanács- és tornaterem; egy imaház, mely a földszint és első emeleti ür magasságával bir; az első emeleten tantermek, tanári szobák; a második emeleten tantermek, tanári szobák, könyvtár.

Jelenleg állanak építkezés alatt: 1. *Az V. kerületi állami főreáltanoda*, a Markó-, Klotild és névtelen utczák által határolt négyszögletes 3548 □ m. területen. *Hauszmann Alajos* terve szerint épül renaissance-stylben, iszapolt vörös téglaburkolattal és gazdag terracotta-díszítéssel. Az előírányozott összeg 243,911 frt. Az épület kétemeletes, főhomlokzata a Markó-utczára tekint és beépített területe 1357 □ öl. A be nem épített telek kertté

lesz átalakítva s az utcák felé vasráccsal határoltatik. A Klotild-utca vonalán mint külön épület van tervezve a nagy tornacsarnok. Földközben vannak a kezelési helyiségek, laboratorium, mintázó-terem; földszinten 6 osztályterem, egyenként 50 hallgatóra, vegytani helyiségek; az első emeleten 4 osztályterem 50—50 hallgatóra, könyvtár, tanári szobák, igazgató lakása; a második emeleten a díszterem, természetrajzi és földrajzi gyűjtemények, a műszaki és mértani rajz tágas termei. 2. *As I. kerületi állami tanítóképezde* a Krisztinavárosban, a győri-út és alkotás-utca által határolt 17,280 □ ölnyi kerti területen. Az épületek *Hauszmann Alajos* tervei szerint renaissance-stylben emeltetnek; homlokzatuk kétszinű iszapolt téglával lesz burkolva és terracottával díszítve. Az előirányzott összeg 297,000 forint. Tulajdonképen 4 épületből áll és ugyan: a) a kétemeletes tanító-képezde, mely a kert közepén kimagasló terras-ra helyeztetik 100—200 benlakó képezdei hallgatóra lesz berendezve és 1214 □ ölnyi területet vesz igénybe. Földközben lesznek a gazdasági helyiségek, konyha, mosó-kamrák, közös fürdők, szolgál-személyzet; földszinten az éttermek, dolgozó helyiségek, irodák; az első emeleten egy nagy zene- és vizsga-terem, 6 osztályterem mennyiségi szakra, 6 terem természet-tani és rajzszakra, physica és chemia külön helyiségei, rajztermek, tanári szobák; a második eme-

leten hálótermek, ruha-, mosdó- és fürdő-helyiségek, beteg-szobák; *b)* és *c)* alatt felemlitem a két szárnyépületet, melyek részben földszintesek, részben emeletesek. Egyike tartalmazza a polgári iskolát 6 osztályteremmel, 2 rajztermet, tornacsarnokot, igazgatói lakást; másika tartalmazza az elemi iskolát, az összes műhelyeket, műhelyvezető és tanítói lakásokat. E két épület beépített területe 1389 □ méter; *d)* a kertész-ház, mely az alkotás-utczára tekint, a kertész - lakással, üvegházakkal, istállokkal.

Összeszámítva a most felsorolt s néhány kivétellel teljesen készen álló épületnek építési költségeit, kiderül, hogy a kormány a lefolyt 15 év alatt tudományos célú építkezésekre . 7.525,113 frt 39 krt, a főváros pedig ugyanez időben 3.125,123 » — »

összesen tehát . 10.650,236 frt 39 krt
költöttek a közoktatás érdekében.

A mily nagy ezen tíz és fél milliónyi összeg, épp oly fényes az eredmény is. Míg másfél évtizeddel ezelőtt a szégyen pirja futotta át arcunkat, ha közoktatásunkról és iskoláinkról volt szó, ma büszkén utalhatunk e másfél évtized eredményére; büszkén utalhatunk arra, hogy az általános műveltség kétségtelen növekedésével karöltve halad a magyarosodás s hogy — csak az értelmiségi ténye-

zőket számítva, — Budapest már ma is teljesen magyar, a mint néhány évtized múlva a nép minden rétegeiben és a nagy tömegekben is magyar leend, méltó fővárosa Szent István magyar birodalmának.

Közegészségügy.

Tágas utaknak nyitása, melyek a friss levegő áramlatát vezetik a tömören lakott városrészekbe, — egészséges és világos lakások építése, — az utcák és házak gondozása és tisztántartása, — nyilvános kertek rendezése és fasorok ültetése, — leginkább azonban a vízvezeték és csatornahálózat kiterjesztése, — mindezek a közegészség főtenyezői, melyektől egészségi állapotunk javulását várhatjuk. — Miután azonban mindezekkel más czímek alatt külön foglalkozom, itt e rovat alatt csakis azon középítkezéseket említhetem fel, melyek a szorosabban vett közegészségi szempontból emeltettek, s arra hivatvák, hogy az emberiség nyomorának és bajainak közvetlen enyhítésére szolgáljanak.

Itt is a kormány intézkedései nyomán indulván, s csak röviden említvén fel a sebészeti kórodát, a boncztnai intézetet, a két belgyógykórodát, melyek a közoktatás rovatában vannak részletesebben is-

mertette, meg kell emlékezni a *gyógyithatlan elmebetegek ápolójáról*, mely *Weber Antal* tervei alapján 1881—1883-ban épült 225,041 frtnyi költséggel a külső hajtsár-út mentében a napföldön. — Az egészen egyszerű, minden díszítés nélküli épületek 3940 □ m. beépített területtel bírnak. — Főalkatrészei: a csendes elmebetegek osztálya, a somaticusok és dühöngők osztálya, a munkáspavillon, mosó- és főzőkonyhák, hullakamara, kertész és őrlakások. — Az igazgatói épületben az igazgató, gondnok, orvosok, pénztár és raktárak vannak elhelyezve. — A gazdasági épületben tehén- és lóistállók, raktárak és fészerek találnak helyet.

Az ipar és kereskedelmi ministerium kezdeményezése folytán épült 1880—1881-ben az *állatorvosi tanintézet Steindl Imre* tervei szerint 305,500 frtnyi költséggel. Az intézet a Rottenbiller-utczában fekszik 25,776 □ méternyi területen, s 7 épületből áll. — Nevezetesen: *a)* Az igazgatósági épület, irodahelyiségek, lakások, könyvtár, muzeum, olvasó-szobákkal stb. — *b)* A boncztani épület, tanterem, bonczterem, tanárszobákkal és gyűjteményhelyiséggel. — *c)* A physiologiai épület physiologia és vegytan számára, tekintettel az országos kísérleti állomásra, tanterem, tanárszobák, munkahelyiségekkel. — *d)* Az istállóépület, az állati külső és belső betegségeknek klinikája, tanterem, gyógytár, őrszobával. — *e)* A kovácsépület patkoldával, ko-

vácsműhelylyel, tanterem- s mellékhelyiségekkel. — *f)* Ragályos betegségek istállója, két elkülönített helyiséggel. — *g)* A kutyaistálló - épület, kutya-klinika számára 3 osztálylyal és mellékhelyiségekkel.

Az épületek olasz renaissance-stylben vannak tartva. — A homlokzatok iszapolt színes téglákkal burkolvák. — A főpárkányzat soóskúti kőből, a 2 fölépcső karsti márványból, a melléklépcső pettau-i kőből lett előállítva. — A főhomlokzat szoborművei majolikából valók; a lábatatok süttöi kővel burkolvák.

Átérve a főváros hatósága által emelt épületekre, első helyet foglal el a még építés alatt álló *közkórház*, mely a IX. kerületben, az üllői-uton 60,000 □ méternyi területén fekszik + 17·00 m magasságban a Duna szempontja felett, s melynek betegfelvételi képessége rendes viszonyok közt 656 ágyra terjed, de 720 ágyra fokozható.

A kórház, mely *Hauszmann Alajos* műegyetemi tanár tervei alapján épül, a később emelendő kápolnán és ápoló személyzeti lakházon kívül 17 külön épületből álland, melyek közt az egész terület kertekké lesz átalakítva, tágas fasorokkal és sétahelyekkel.

Az épületek külfalai iszapolt téglaburkolattal vannak ellátva; kiválóbb építészeti díszszel csakis a felvételi épület bír, mely felső olasz renaissance-stylben képeztetett. — A főkapuzatot egy 5 alak-

ból álló csoportozat (Krisztus a betegeket gyógyítja) koronázza, melyet *Kiss György* szobrász készített.

A kórház építési költségei az első felszereléssel együtt 1.250,000 forintban vannak előirányozva, s az épületek 1881. május 1-én lesznek rendeltetésüknek átadva.

A sebészeti, rákos és bőrbeteg osztályok egyemeletes, a belgyógyítási osztályok pedig kétemeletes épületekben lesznek elhelyezve és pedig nem szerinti elkülönítéssel. — Hevenyfertőző, ragályos és syphilitikus bajok nem fognak itt felvételt találni. — A betegek elhelyezésére 8 különálló épület (pavillon) szolgál 28 nagy kórteremmel, 52 kisebb teremmel és külön betegszobákkal. Ugyanezen épületekben találnak elhelyezést a nappali szobák, ápolói, főorvosi és alorvosi szobák, theakonyhák, fürdők és clostettek. — Fűtésül gőzfűtés van alkalmazva, gőzlég és gőzvízfűtés alakjában. — A szellőztetés aspiratio útján történik.

A nyolcz betegbefogadási épületen kívül van még: *a)* a fölvételi épület az igazgatósággal, irodákkal, gyógyszerházzal, tisztviselők lakásaival stb.; *b)* a konyhaépület az élettárakkal; *c)* a mosóintézet ruhatárakkal; *d)* a gőzfürdő-épület meleg, langyos és hideg medencékkel; *e)* a fertőztelenítő intézet raktárakkal, kocsiszínek és istállókkal; *f)* a gőzégház kazánokkal, 12 lóerejű gőzgéppel; *g)* a

hullaház, bonczolóteremmel, beszentelő kápolnával ;
h) egy köszénraktár ; *i)* egy jágraktár.

Egy más, közegészségi szempontból kiválóan fontos és nagyszerű alkotása a fővárosi hatóság-nak a *közbúgóhid* s azzal kapcsolatosan a *marhavásár*.

Éppen a közegészségi érdekek, másrészt azonban rendellenes iparviszonyok megszüntetése voltak indító okai azon elhatározásnak, hogy a főváros pesti oldalán a kényszervágatás alapján közbúgóhid építtessék és ezzel kapcsolatosan marhavásár állíttassék elő. Hosszasabb tanulmányok és előkészületek után, kijelöltetett a hely, a városon alul a soroksári út mentében 138,139 □ méternyi területtel, mely 2·30 méter magas fallal van határolva. E terület 1869-ben több mint 20,000 köbméter földdel 9·534 méter színvonalra emeltetett. A közbúgóhid tervei *Henike Gyula* és *V. d. Hude* berlini építészek által készítettettek, s maga az építés 1870-ben indult meg. A közbúgóhid és marhavásár berendezése a szükséges felszerelésekkel együtt 1.775,000 frtnyi költséget okozott.

A búgóhid főkapuja, mely 85·5 méterrel fekszik a soroksári uton belül s melyhez kétkarú lejtőút vezet 1·56 méter emelkedéssel, 28·5 méter széles öt nyílással bír, köztük a középső 6·3 méter széles tolóajtóval. A nagy köögömbökből épített középpillérek szoborcsoportokkal vannak koronázva,

melyek *Sommer* szobrász által sóskúti kőből lettek faragva. A kapu díszes, monumentális jelleggel bír.

A főkaputól jobbra-balra vannak az igazgatósági helyiségek és hivatalnoki lakások.

Nem lehet czélom a részletezésbe bocsátkozni s így kit érdekel, a nyomtatásban is megjelent leírásra utalom, de mégis fel kívánom említeni azon főrészeket, melyekből ezen mintaintézet áll. Ilyenek: a kocsiszin-épületek, bélmosódák, a vágóépület, a vágókamarák, a fedett udvarok, marha-istállók, marha-állások, a próba-vágóhid a viztoronynyal, továbbá a marhavásári állások, istállók stb.

Az intézetnek külön vízvezetéke van s világítása légszeszszel történik.

Ugy czélszerűség mint nagyszerűség tekintetében ritkítja párját s megfelel az újabb kor minden igényeinek és kívánalmainak. A főváros valóban büszke lehet ezen intézményére, melyhez évenként nagy számban zarándokolnak a külföld szakemberei, hogy tanuljanak és bámulatuknak adjanak kifejezést.

Egy másik kórház, melyet fel kell említnem, a *vörös kereszt-egylet által*, az I. kerületben a Krisztina-városban jelenleg épített »*Erzsébet-kórház*«, mely *Hauszmann Alajos* tervei szerint épül 600,000 frt előirányzott költséggel, mely összegből 25,000 frt esik a telek vételárára, 410,000 frt a központi kórházra és felszerelésére és 165,000 frt a barakok és raktárakra.

A hely választásánál mérvadó volt az egészséges vidék s azon körülmény, hogy a sebesült harcosok lehetőleg közel hozathassanak a kórházhoz vasuton. A telek 43·00 m. magasságban fekszik a Duna szempontja felett, 47,520 □ m. területtel és körfallal bir.

Az intézet két főrésze oszlik; az egyik egy mintaszerűen berendezett központi kórház a szükséges kezelési és gazdasági épületekkel; a másik pedig a barakok, tábori konyhák és raktárakból áll.

A központi kórház áll: *a*) egy felvételi épületből gyógytárral, orvoslakással; *b*) két egyemeletes körpavillonból egyenként 40 beteg felvételi képességgel; *c*) két egyemeletes pavillonból külön szobákkal 20—20 ágygyal; *d*) egy földszintes pavillonból 4 ágyra, esetleg ragályos betegek elkülönítésére; *e*) gazdasági épületből, konyhával és gőzmosó-intézettel; *f*) a gépház a kazánokkal; *g*) a hullaház bonczoló teremmel és kis kápolnával.

A 10 baraképület, akként lesz berendezve, hogy azokban béke idején a betegszállító kocsik, mezei kórházak, sátrak stb. helyeztetnek el, háború esetén pedig egyenként 68, összesen tehát 680 sebesült találhasson elhelyezést. Hozzászámítva a központi ház befogadási képességét, az *Erzsébet* kórházban összesen 800 sebesült találhat ápolást.

A barakok falazva készültek s azok kiegészítő

részét képezik a fegyver-, gyógyszer-, köteg- s egyéb raktárak, tábori konyha, istálló, kocsi-szin stb.

Az egész intézet 23 épülethől áll, melyek egymással járdák által állanak kapcsolatban. A telek többi részei kertté lesznek átalakítva. Az intézet vízvezeték és légszszvilágítással van ellátva, kellőleg csatornáztatik és 1884 őszén lesz rendeltetésének átadható.

Ha röviden felemlitem még a főhadparancsnokság által épített barakke-kórházat, az evang. hitközség által épített »Bethesda« című kórházat a városligetben, az izraelita nőegylet által épített sínlőházat, a szegény gyermek-egylet által épített 2 barakk-kórházat, a szegény gyermek-kórházat az üllői úton, a főváros által épített hullaházat, úgy hiszem, nem mellőztem egy nagyobb építkezést sem, mely a beteg emberiség gyógykezelésére és ápolására van rendelve és áttérek most a fürdőkre, melyek közt első helyet foglal el a *Margitszigeti fürdő*.

A Margitsziget gyönyörű fekvésénél, gazdag forrásainál s nedves enyhe levegőjénél fogva elsőrendű üdülési és gyógyhelye, a fürdőben oly gazdag fővárosnak. Hogy azzá lett, egyenesen *Főzsef* cs. kir. főherczeg ő fensége nagylelkűségének köszönhető, ki a természet áldását s kincseit hozzáférhetőkké és élvezhetőkké tette.

A Margitsziget felső csúcsán ugyanis a 60-as években forrásnak nyomai tapasztaltatván, *Zsigmondy Vilmos* ur bizatott meg a szükséges furások eszközzésével s miután azok kedvező eredményhez vezettek, ugyan az ő vezetése alatt lett a 118 m. mélységű kút előállitva.

Ennek nyomán kezdődtek meg *Ybl Miklós* építész tervei alapján és vezetése mellett az építkezések.

Ezek közt főhelyet foglal el maga a fürdőház, mely a sziget északi részében találta elhelyezését.

Az épület I alakban van tartva; főhomlokzata, mely délre szolgál, 39 öl hosszú; a hátulsó szárny 15 öl hosszú és 9 öl széles. A 3 szárny 14 láb széles folyosók által osztvák, melyek a közepén egy 36 láb átmérőjű kupolában folynak össze. E folyosók magasak, szellősek s a magasban alkalmazott ablakok által nyernek világosságot. A fürdők mindkét oldalon e folyosók mentében sorakoznak. Van 26 közönséges kőfürdő, két nagy kőfürdő, 13 egyszerű és 10 kettős kádfürdő.

A főhomlokzat közepét egy díszes csarnok foglalja el, melyhez egy széles szabadlépcső vezet fel virágágyak közt s melyből 3 ajtó vezet az egyes szárny-folyosókba. A fürdők márványkádat tartalmaznak s lehető kényelem- s izléssel vannak ellátva. A folyosók és csarnok falai festményekkel díszítvék.

Az épület olasz renaissance-stylben, faragott kő

és nyers téglafalazatban emeltetett. Alakja basilikaszerű, mi által a folyosók, középmagasságban ablakok alkalmazását tették lehetővé; a fürdők alacsonyabb tetőzettel bírnak. E kettős tetőzet és ablakosor a közepén kiemelendő kupolával, festői látványt nyújtanak, mely 4 láb magas, gazdag és változatos növényzettel díszített terrasról uralja a szigetet.

E gyönyörű fürdőhelynek második főépülete az alsó vendéglő, mely a sziget déli csúcsán fekszik és mely az itt állott kisebb régi épületek felhasználásával lett stílszerűen átalakítva. All egy nagy teremből s oszlopos előcsarnokból, melyhez szép szabadlépcső vezet fel, 8 lábnyi magasságára. A teremhez csatlakoznak jobbra-balra a mellék-helyiségek. E főépület s a 3 kisebb épület, melyek idegenek befogadására szolgálnak, egy közös virágos udvart képeznek.

Felemlitendők továbbá a gépház, az igazgatóság épülete, — a felső vendéglő nagyterem- és verandával, — a kisebb felső vendégfogadó — a nagy vendégfogadó a fürdő mellékén — s két villaszerű lakház.

A sziget közepén álló 1831-ben épült főhercegi lakház kelloleg átídomíttatván és díszíttetvén, jelenleg is a főhercegi család lakásául szolgál.

Kíváló helyet foglal el továbbá a főváros tulajdonát képező, az I. kerületi Dunaparton, a Gellért-hegy tövében fekvő *Rudas-fürdő*, mely 1880-ban

a mérnöki hivatal tervei alapján 50,000 frtnyi költséggel nemcsak teljesen helyreállított, hanem új fürdőkkel is nagyobbított. Azonkívül 1881-ben szinte a mérnöki hivatal tervei alapján 10,000 frt költséggel a legdíszesebben helyre lett állítva a gyönyörű török fürdő, melyet *Mustafa Sokoli* budai basa építtetett 1570—77 között. A törökök kiűzése után elhanyagoltan hevert e szép építmény, sőt a XVIII. században eszközölt helyreállítások inkább megrontották, mintsem megóvták volna ez építészeti remekművet. 1881-ig közös népfürdőnek használtatott, midőn a minden szépért lelkesülő törvényhatóság elhatározta, hogy a török műépítészetnek ezen kiváló ereklýéje eredeti alakjában ismét helyreállíttassék, mely határozat végre is hajtatott.

A merészen szerkesztett főkupola nyolcz oszlopon nyugszik s belső átmérete 9·90 méter. Különösen szépek a sarok-kiképzések. A kupola világítása 86 hatszögű nyílás által eszközöltetik, minek folytán a köralakú fürdő szépsége még inkább érvényesül.

A Rudasfürdő mai helyreállított alakjában a jelzett török fürdön kívül, mely földszét képezi, 29 kőfürdőt, 22 porcellán kőfürdőt, 19 márvány kádfürdőt, 12 vendégszobát s egyéb szükséges kezelési helyiségeket tartalmaz s évenkénti jövedelme 45—50,000 frt közt váltakozik.

A víz négy főforrásból nyeretvén, egy főgyűjtő

csatornába vezettetik s innen egy 10 lóerejű gép segélyével a víztartókba emeltetik. A víz hőfoka a forrásnál $+ 34^{\circ}$ R., a fürdőmedenczékben $+ 30 - 32^{\circ}$ R.

Tekintve a víz alkatrészeit és bőséget, és tekintve a fürdőtelep kedvező fekvését, melynél fogva a fővárosi lakosság nagy zöméhez, a belvároshoz igen közel esik, kétségtelen, hogy értéke mindinkább emelkedni fog s így reményelem, hogy a mérnöki hivatalnak szépen gondolt javaslata, hogy a gyönyörű török fürdő, mint főmedencze felhasználásával a szükséges hideg és meleg medenczék kiegészítése mellett, egy nagy gőzfürdő állíttassék elő, előbb-utóbb mégis valósulást fog nyerni.

Fel kell említenem még a *nádorszigeti fürdőt*, melyet a főváros hatósága állított elő a városligetben, az artézi kút vizenek némi értékesítésének céljából. A nádorszigeti épület előbb nyári lakásoknak használtatott, míg 1880-ban a ház fedele leégvén, a fürdővé leendő átalakítás munkálatai megkezdettek s 1881-ben be is fejeztettek.

Az artézi kút vizének átvezetése céljából, a tó legkeskenyebb részén egy állandó kőhid építtetett, melyen a $160 \frac{m}{m}$ szelvényű csövek lettek elhelyezve. A meleg víz a kútforrás természetes nyomásának igénybevételével vezettetik a fürdőkbe.

A használt fürdőviz a tó alatt syphon segé-

lyével, az állatkerten át pedig 450 folyóméter hosszú csatornában vezettetik el.

A hideg vizet a fővárosi vízvezeték szolgáltatja. A fürdőházban van most 6 márvány kőfürdő, 6 márvány kádfürdő, 10 porcellán kádfürdő és mellékhelyiségek. A melléképületben pedig van 1 társasfürdő, öltöző helyiségek s szinte kezelési helyiségek.

Az építési és felszerelési költségek kerek számában 50,000 frtra rugtak; egy évi jövedelme 20—24,000 frtra tehető.

Világítás.

A világítás nemcsak el nem kerülhető szükségét, de egyszersmind fényüzési cikket is képezvén, igen alkalmas mértéket képez valamely város, nemcsak nagyobbodásának, hanem egyszersmind vagyonosodásának, fejlődő iparának és kereskedelmének megítélésénél is.

A főváros 1867-ben úgy mint ma, légszeszszel volt világítva, habár akkor még a város belterületein is találkoztunk kőolaj, sőt itt-ott még közönséges olajlámpákkal is. — Ezek azonban lassanként teljesen eltűntek, s ma már egyes kültelki utak kivételével, alig találkozunk mással, mint légszeszszel, melyet két gyár szolgáltat, egyik a budai, másik a pesti oldalon.

A légszeszfogyasztás után lehet legjobban megítélni a világosság terjedését és óriási szaporodását, mit legjobban igazol a következő kimutatás:

Üzleti év	Városi közfogyasztás		Magánfogyasztás	
	köbméterben	emelkedés %o-ban	köbméterben	emelkedés %o-ban
1866	597,563	—	1.882,740	—
1866—1867	681,671	14.07	2.173,773	15.98
1867—1868	718,894	5.46	2.562,788	17.90
1868—1869	743,892	3.48	3.031,013	18.27
1869—1870	801,489	7.74	3.613,875	19.23
1870—1871	871,601	8.75	4.101,383	13.49
1871—1872	941,286	7.99	4.304,030	4.96
1872—1873	1.061,220	12.75	4.919,198	14.29
1873—1874	1.235,200	16.28	5.114,296	3.96
1874—1875	1.491,752	20.77	5.317,377	3.97
1875—1876	1.661,521	11.38	5.350,545	0.62
1876—1877	1.743,467	4.93	5.565,249	4.01
1877—1878	1.846,264	5.90	5.641,156	1.36
1878—1879	1.900,550	2.94	6.067,847	7.21
1879—1880	1,955,589	2.89	6.222,340	2.39
1880—1881	2.070,771	5.89	7.128,594	14.55
1881—1882	2.172,161	4.89	7.682,671	7.77
1882—1883	2 280,641	4.99	8.704,813	13.80

E szerint a légszeszfogyasztás, illetőleg a világítás mennyisége 1867-ben volt mindössze 2.480.273 köbméter, ma pedig 10.985,454.

Ez emelkedés azért oly öröndetes, mert ugy a községi, mint a magánfogyasztásnál folytonos volt, s még az 1873. évet követett szomorú idők alatt sem volt teljes megállás vagy hanyatlás tapasztalható, csak maga a haladás lett meglassítva,

A városi, vagyis községi légszeszfogyasztás ma $281\frac{1}{3}$ százalékkal nagyobb, 1867-ben volt 597,563, ma pedig 2.280,641 köbméter; a magánfogyatkozás pedig ma $362\frac{1}{3}$ százalékkal nagyobb, 1867-ben volt 1.882,740, ma pedig 8.704,813 köbméter.

E kimutatás hiven tükrözi vissza a főváros forgalmi életének az egyes években létezett áramlatainak képét.

A legnagyobb haladás volt az alkotmány helyreállítását követő első években, midőn a főváros pezsgő életre ébredett. — Ekkor az évi emelkedés 13 és 19 százalék közt váltakozott. — Igen lassú volt a haladás az 1873. évben beállott pénzválság s annak következményei folytán, melyek ólomsúlyként nehezettek a fővárosra és annak forgalmára, bár egészen még sem fojthatták el. — Ez időben 1874—1878-ig az emelkedés csak $\frac{1}{2}$ —4 százalékot tett ki. — Annál öröndetesebb, hogy az utolsó években 1879—1883-ig ismét nagyobb lendülettel találkozunk, mely években a fogyatkozási többlet ismét 7—14 százalék közt váltakozott.

A közvilágítást közvetítő lámpák száma 1867-ik január 1-én volt 1846 db., ma pedig 1883. június 30-án 4772 db; a szaporodás tehát 2976 db. vagyis $157\frac{1}{2}$ százalék.

A légszesz ára 1867-ben a közvilágítás céljára köbméterenként 10 frt 50 kr., magánvilágításra 19 frt 78 kr. volt. Mai napon a közvilágítás cél

jaira az ár köbméterenként 7 frt 42 kr., magánvilágításra pedig 13 frt 25 kr., s e szerint a közvilágításnál $29\frac{1}{3}$, a magánvilágításnál 33 százalékkal olcsóbb.

A főváros és légszesztársaság közti viszonyt az 1879. évi június 9-én kelt szerződés szabályozza, melynek *határozmányai 1881. december 15-én* léptek érvénybe, s melynek tartama 14 év, úgy hogy az 1895. december 15-én fog lejárni. — E szerződésben a főváros a társaságnak 10 évi tartammal kiváltságot ad, a mennyiben akár légszesz, akár más világítási anyagnak üzletszerű szolgáltatására szükséges vezetékek lerakása fővárosi közterületen megengedtetni nem fog.

E cím alatt lehetetlen meg nem emlékezni a villanyvilágításról, mely az utóbbi időben mindinkább terjed, s melyet hazánkban a *Ganz és társa* című vasöntőde és gépgyár honosított meg.

A villanyvilágítás elősmert előnyei, a kisebb tűzveszély, a csekélyebb hőfok, az erősebb világítás s nagyobb tömegekben előállítva az olcsóság, annak mindinkább több és több barátot szereznek, s kétségtelen, hogy a még folytonosan történő javítások és e körben tett és teendő újabb tapasztalatok és találmányok azt rövid idő alatt oly fokra fejlesztendik, melyen minden igényt kielégítend, s a légszesznek nagy versenytársa leend.

Fővárosunkban eddigelé a következő helyiségek

lettek a *Ganz és társa* czég által részben ideiglenesen, részben mint véglegesítendő, próbaképpen kivilágítva.

Ideiglenesen: A királyi palota 2 alkalommal, a képzőművészeti csarnok 3 alkalommal (*Munkácsy-, Verescsagin-, Zichy*-kiállítások), a Margitsziget, sugár-út, kerepesi-út, Albrecht-út, népszínház, alagút, lánczhid, korcsolya-csarnok, torna-csarnok, a vigadó termei számos alkalommal stb.

Végleges világítási berendezések történtek: a nemzeti színházban 1200 izzólámpával, 20 gyertyafénnyel és 3 ívlámpával 600 gyertyafénnyel, — a királyi posta és távirdai épület 10 ívlámpa 600 gyertyafény, 200 izzólámpa 20 gyertyafénnyel. — A *Brenner* kávéház a Petőfi-téren, a vaggongyár, a szövő- és fonógyár, az elevator, a *Ganz*-gyár, az államvasutak főműhelye, a Gizella-malom, a Pannonia-malom, a magyar államvasut pályaudvara, hajó-gyár Ujpesten, *Láng*-féle gépgyár, *Grünwald* szeszgyár stb. stb.

A királyi palotában ideiglenesen eszközölt világítás fényesen sikerült, s a gyárnak Ő Felsége legfelsőbb elismerése lőn kifejezve. — A nemzeti színházban a próbák szintén sikerültek.

Már eddig is e világítást leginkább gyárak, malmok és iparvállalatok karolták fel, mi legfényesebb bizonyítéka gyakorlati jövőjének.

A mint egyrészt örömmel constatálom, hogy

a fővárosi hatóság, mint a közmunkák tanácsa, minden újabb technikai találmányt melegen szokott felkarolni, s készségesen enged teret kísérletekre, úgy meglepődéssel tölhet el bennünket, hogy az osztrák-magyar monarchiának legelső és legtekintélyesebb electro-technikus vállalata (a *Ganz*-gyár) Budapesten létezik s művei által (Trieszt, Szeged, Bécs, Prága, Marienbad, Pécs, Odessa, stb.) nem csak a hazában, hanem annak határain túl is terjeszti a budapesti gyár-ipar hírnevét.

Csatornázás.

Minden város tisztaságának és kedvező közegészségi állapotának egyik alapfeltétele helyes és megfelelő csatornázási rendszer. Legfényesebb példa erre London városa, hol még másfél évtizeddel ezelőtt a halálozási arány a legaggasztóbb volt s hol most a csatornázásnak czél-szerűen és erélyesen történt keresztülvitele után a legkedvezőbb viszonyok uralkodnak.

Érzi ezt s teljes tudatában van ennek a fővárosi törvényhatóság s ennél fogva az adott körülmények közt — az általános csatornázás nagy művének megkezdése előtt is, — megtett mindent, a mit csak tehetett.

A budai oldalon az állapotok a város magasabb fekvésénél fogva még tűrhetőbbek s csak a Dunamelléki alacsonyan fekvő városrészek adnak okot komoly aggodalomra; ellenben a pesti oldalon, az egész város mélyebb fekvésénél, tömörebb lakosságánál, kifejlett iparánál és számos gyárainál fogva az állapot még máig is valóban veszedelmes.

A fővárosnak önmagában helyes és czélszerű intézkedései a bajt csak enyhítik, de rendszeres, az egész várost átölelő csatornázás nélkül meg nem szüntethetik.

Ily intézkedés volt az, hogy az előbbi években dívott lapos- vagy teknő-fenekű csatornák helyett, már 1869 óta a tojásdadalakú szelvény lett elfogadva.

Azóta a főváros folytonosan fejleszti és kiterjeszti csatornahálózatát, úgy hogy 1868—1882-ig, tehát 15 éven által részben új csatornák építésére, részben azok fentartására 3.023,124 frtnyi költség okoztatott.

Ezen kívül végre lett hajtva a budai *Ördög-árok* beboltoztatása, mely árok ez által a budai Krisztinaváros és Tabán s nagyrészben a vár mocsvízeinek is gyűjtőcsatornájává alakíttatott át. — E nagy mű 1873-ban lett megindítva s 1878-ban lett befejezve. — A boltozott csatorna 1626·85 folyóméter; a nagy kőfogó hosszúsága 34·56 méter; esése átlagban 10·209, mely 15 és 5 közt változik. A csatorna szabványszelvénye a Rácz-fürdő előtti térig 1406 méter hosszúságban 19·25 □ méter térfogattal bír, melynek magassága 4·741 méter, szélessége 4·425 méter. — A Rácz-fürdőn alul a szelvény 23·486 □ méter térfogattal bír. — A csatorna támfalai újlaki kőből rakott alapzaton nyugszanak; a boltozat 0·474 méter, a kövezet a

felső részben 0·37, az alsóban 0·474 méter vastag. — Mindezen részek téglából és cementhabarcsból készültek ; a zsilip és Duna közti rész pedig faragott kőből van építve. — Az egész mű a vele kapcsolatos szabályozások, kisajátítások, útfektetések, kövezések és egyéb kiadásokkal 1.075,000 frt költséget okozott, melyhez 375,943 frttal a fővárosi közmunkák tanácsa járult.

E nagy mű hatása már is jelentkezik, mert a telkek értékei emelkednek, több új építés jött létre, s a mi legfontosabb, mert az egész völgy, melyen a beboltozott árok áthalad, rendszeres csatornázást nyert.

Kétségtelen, hogy kedvezőbb időkben az egész vidék nyomorult és elhagyott jellegét elvesztendi s a város többi részeivel helyesebb összhangzásba fog jönni. — Csak a jövő fogja ezen nagy műnek hatását élénken szembetűntetni.

Daczára azonban a fővárosi hatóság ezen intézkedéseinek s folytonos gondoskodásának, még mindig igen nagy bajokkal állunk szemben. A csatornák ugyanis a multban a pillanatnyi szükséghez képest építettván, azok nincsenek rendszeres csoportokra beosztva s így sokszor csak kerülők útján érik el céljukat. — Azok nagy része a város belsejében van a Dunába vezetve, mi által nemcsak a folyó vize megfertőztetik és rondíttatik, hanem a légkör is megrontatik. — A csatornák

nyílásai mélyebben fekvődvén a Duna középvíz-állásánál, a folyó vize behatol a csatornába s így az azokban összegyűlt piszok levezetését gátolván, úgy a környező földrétegeket, valamint a levegőt megfertőzteti.

Nagy és rendkívüli vizállásnál, midőn az a szempont felett 14 lábra emelkedik, a gyűjtőcsatornát zsilipekkel el kell zárni s azok egész tartalmát néha heteken által, nagy fáradság és költséggel ki kell szivattyúztatni.

Mindezen kellemetlenségeken, sőt mondhatni veszélyeken csak az *általános csatornázás* fog segíteni, melynek kivitelével a főváros már több mint egy évtizeden által foglalkozik.

A volt pestvárosi építési bizottság javaslata alapján már 1870-ben kimondatott, hogy a jelenlegi sugárrendszer, mely a vizeket a legrövidebb uton vezeti a Dunába, de egyszersmind úgy a város talaját, valamint a folyam vizét megrontja, ros, czélszerűtlen s helyébe oly rendszer alkalmazandó, mely ezen bajok kikerülését eszközli. Ez nem lehet más, mint a párhuzamos gyűjtők rendszere, mely más városoknál is czélszerűnek bizonyult be.

Az időközben életbeléptetett fővárosi közmunkák tanácsa 1873-ban szinte behatólag foglalkozott ez ügygyel s műszaki osztálya által szerkesztetett egy fővárosi általános csatornatervvázlatot, mely szerint a pesti oldal két nagy csatornacsoportha osztatott,

melyek részére két főgyűjtő vétetnék alkalmazásba, az egyik a nagy-körút mentében, a másik a Dunapart hosszában, — azon kívül a külső magasabb területek külön főcsatornával birtak volna, mely szabadon vezetné le a vizeket a folyóba.

E terv már tekintettel volt a Dunaszabályozás időközben megállapított terveire és a soroksári ág elzárására. A budai oldalon 5 főcsoport lett megállapítva az egyes völgyekhez képest, egy közös nagy gyűjtővel, mely Ó-Budától az összekötő vasut hidjáig terjedne.

Ezen tervvázlat kiindulási pontként elfogadtatván, 14 kiváló szakférfiú kéretett fel tervkészítésre, kik közül *Lechner, Durand, Clay, Bodoky* és *Vogler* javaslataikat be is mutatták, melyek közt *Lechner Lajos* — jelenleg m. kir. osztály-tanácsos, ki a szegedi kir. biztosságnál működik — tervezete lőn a főváros szakbizottságai és szakközegei által elfogadva.

E szerint a pesti oldalon lesz két főgyűjtő; a partmenti és a nagy-körúti; továbbá egy harmadik gyűjtő, a külső magasabb városi területek részére szabad kiömléssel. — A két előbbi főgyűjtő az összekötő vasuti hid feletti főmedenczébe vezet, melyből a csatornák tervialma egy 60 lóerejű gép által és vascső segélyével vezettetik a folyam vízodráig.

A gyűjtők a Duna, Rákos vizei és esetleg bevezetendő talajvizek által lesznek öblitendők.

A Rákos vizei a váci-út mentén fogának bevezettetni. — A jobboldalon a parti főgyűjtő levezetné a felső 3 völgy vizeit: az Ördög-árok mentén a pöcze számára külön gyűjtő tervezetik, mely a 4-ik völgyet csapolná; az 5-ik völgy számára a Gellért hegyen kívül eső vidékre, mely eddigelé csak gyéren van beépítve, nyílt árok van tervezve. — Ez oldalon a szabad kiömlés van fentartva számos vész-kiömlőkkel.

A terv e szerint fölveiben meg van állapítva, a kivitel azonban még mindig késik, minek többemű indokai vannak, — részint elviek, részint pénzügyiek, részint vegyesek.

Ezek egyike *Beizvinkler* fővárosi bizottsági tag fellépése, ki egyrészt a *Lechner*-féle tervezet kiválókbb alkatrészeit magáénak vallván s másrészt attól eltérő s állítólag pénzügyi szempontból is kedvezőbb módosításokat hozván javaslatba, az általa bemutatott tervezetet kívánja elfogadtatni, — mely fellépés igen hosszadalmas újabb tárgyalásoknak lett kútforrása.

Kis részben talán oka a halasztásnak azon körülmény is, hogy *Lechner Lajos*, kinek tervéhez a városi bizottság tagjai határozottan ragaszkodnak, már néhány éven át távol van a fővárostól és Szeged rekonstrukciójának nagy művével elfoglalva, nem talált időt csatornázási tervezetének ügyét előmozdítani.

A halasztás két leghatalmasabb indoka azonban egyrészt a pénzhiány, másrészt a nagy-körút vonalának ki nem nyitása.

Az általános csatornázás, illetőleg az új rendszer végrehajtása több millió forintba kerülván, ez oly összeg, melynek fedezetéről a főváros elvileg már többször gondoskodott ugyan, a fedezeti összeg azonban más sürgős kivített igénylő vállalatok életbe-léptetése folytán mindannyiszor ismét elvonatott. Pedig a főváros közegészségi állapota olyan, hogy a csatornázás nagy művének még továbbra leendő elhalasztása, már csaknem a bűnös mulasztással határos. — Egyébiránt nézetem szerint a pénzkérdés önmagában oly városnál mint Budapest, melynek fényes bevétele és méltán kiérdemelt nagy hitele van, legyőzhetetlen akadályt nem képez s csak legyen meg az erős akarat, a szükséges összegek is rendelkezésre fognak állani.

Másik főindoka az elhalasztásnak, hogy a csatornázási rendszer egyik alapja, a nagy körútra tervezett főgyűjtő lévén, ennek kiépítése, az útnak kinyitása előtt meg sem indítható. S itt egy saját-ságos circulus vitiosus-sal találkozunk. Mert a főváros az építés elhalasztását részben avval is mentegeti, hogy a főgyűjtő építésére nincs meg a terület, és ebben némileg igaza is van; másrészt a közmunkák tanácsa a nagy-körút kinyitását talán nem elég erélylyel sürgette, mert ugy van meg-

győződve, hogy a főváros a csatorna építését, miután még részletes tervei sincsenek, melyek készítése önmagában sok időt veendő igénybe, néhány év előtt úgy sem fogja megindíthatni és ebben megint a közmunkák tanácsának van némileg igaza.

Pedig e kérdésen minél gyorsabban túl kell esni s miután kétségtelen, hogy a főváros éppen a csatorna szempontjából is érdekelve van a nagy körút kinyitása körül, helyesnek tartanám, hogy e kinyitás költségeihez bizonyos részben hozzá is járulna; másrészt miután épp oly kétségtelen, hogy a közmunkák tanácsának is éreznie kell a csatornázás szükségét, helyesnek tartanám, hogy a körút kinyitásának eszközölése iránt a fővárossal szemben bizonyos rövid időhöz kötött kötelezettségeket vállaljon.

Ha egyrészt a körútnak bizonyos időben leendő kinyitása biztosítva leendő, úgy hiszem a főváros sem fog késni a munkák megindításával.

Nagyon óhajtánám, hogy a nagy-körút kinyitásának és a csatornázás megkezdésének két nagyfontosságú kérdéseivel, — melyek egymással elválaszthatatlan kapcsolatban állanak, — egy vegyes bizottság foglalkoznék, mely eljárási mód már igen sokszor a legszebb eredményekhez vezetett.

A csatornázás fontos kérdését illetőleg egyéb iránt joggal hangoztatja a fővárosi lakosság saját egészsége és jóléte érdekében: »Videant consules nequid respublica detrimenti capiat!«

A Dunaszabályozás.

E nagyfontosságú országos ügygyel, mely évtizedek hosszú során által foglalkoztatá legkiválóbb szakférnaink s a külföldről meghívott hirneves szakembereket — és melyről egy egész irodalom létezik — ezen vázlat szűk keretében alig foglalkozhatom s csak röviden fogom jelezni azt, a mi e tekintetben a főváros területén tényleg történt, mellőzve minden ítéletet, melyhez hiányzó szakértelem folytán magamat jogosítva ugy sem érezhetném, de mellőzve minden nézetnyilvánítást is, mert a lapokban, füzetekben és könyvekben folytatott élénk vitákba bocsájtkozni egyáltalán nem akarok.

Buda és Pest fővárosok régóta, de különösen az 1838-kí árviz súlyos csapása után érezték s folytonosan sürgették is, a területükön átfolyó Dunaszakaszi szabályozását, de azt pénz hiányából meg sem indithatták s valószínűleg mai napig sem hajtották volna végre.

A magyar kormány mindjárt létezésének első éveiben is foglalkozott a Duna országos szabályozásával, annak végrehajtását azonban természet-szerűleg Budapest területén kellett megindítania, mert itt létezett és létezik a legtöbb vagyron, érték és kincs, melynek megóvásáról és biztosításáról első sorban kellett gondoskodni.

1832-től kezdve *Győri Sándor* és *Vásárhelyi Pál*, utóbb *Paleocapa Péter* és *Mitis*, később *Mihálik János* és *Reitter Ferencz* készítettek terveket s adták elő nézeteiket a fővárosi Dunarész szabályozása iránt.

Mindezen előmunkálatok nyomán készült azon szabályozási terv, mely 1871-ben a törvényhozás elébe terjesztetett, mely azonban előzetesen egy vegyes bizottság által lőn megbirálva, melyben mint meghívott szakférfiak *Engerth Vilmos* udvari tanácsos és *Vex Gusztáv* ministeri tanácsos is résztvettek.

Még ezen tervezeten is módosítások eszközöltek s az ekként átalakított tervezet birálására *Lalande Leon*, francia főfelügyelő, *Dahlmann J.* hamburgi vízépitési igazgató és *Coumes Jules* francia főfelügyelő hivattak meg.

Az ekként végleg megállapított terv végrehajtása egy a közlekedési ministerium kebelében alakított »dunasabályozási bizottság« vezetésére bízott. A munkák kivitelével, mint legolcsóbb

vállalkozó az osztrák építő társaság lett szerződésileg megbízva.

Az 1871. szeptember havában megindult nagy munkának kettős célja volt:

1. A kereskedelem részére elegendő és kényelmes kikötő- és kirakodó helyet előállítani, mely célnak emeletes és lépcsőzetes rakpartok építése által lett elég téve.

2. A fővárost az áradások veszélye ellen biztosítani, mely célból a fővároson alul létező, 3400 m. hosszú, helyenként 1000 m. széles, végképen elvadult, sekély folyamszakasz — hol a jég mindig megfeneklett és a vizet a mederből kiszorította — töltések által 380 m. szélességre összehúzóztatott; a meder sekély helyei 2 m. 3 m. szempont alatt kikötortattak és a vízerőnek koncentrációja tekintetéből a soroksári Dunaág elzárattott.

A zárgát mellett egy 20 m. széles tápszilip építettett a végből, hogy a soroksári ágnak a zárgáton alóli részét friss vízzel lehessen ellátni. A tápszilip másodpercenként 63 köbméter vizet szállít.

E zsilip, mely 4800 köb-öl kotrást, 7800 köb-öl földmunkát, 450 köb-öl betont, 300 köb-öl falazatot, 25,500 köbláb faragott követ vett igénybe s melynél a vasszerkezet súlya 2500 m.-mázsa, 500,000 frtba került. Bátran állíthatni, hogy Európa legszebb zsilipei közé sorozható s szilárdság tekintetében a legsikerültebbek közé számítható.

A soroksári Dunának a zárgáton felőli része egy 2800 m. hosszú, 280 m. széles kikötőt képez.

Az emeletes rakpartok, melyek közbe-közbe lépcsőzetes parttal váltakoznak, a budai oldalon a Margithidnál veszik kezdetüket és a Tabánban a Rudasfürdőnél végződnek. A pesti oldalon pedig a Margithidtól a *Ganz*-féle házig, továbbá a vámház előtti szakaszban lettek előállítva. A *Ganz*-féle háztól a lánczhidig e rakpartok már régebben a Dunagőzhajózási társaság által, a lánczhidtól a fővámházig a főváros által lettek építve. A közraktárak előtt elvonuló partrészek a főváros által azokkal egyidejűleg az állam költségén, az ehhez csatlakozó partrészek pedig melyek a ferencvárosi dunaparti teher-pályaudvar mentében vonulnak el, legutóbbi időben szinte államköltségén lettek előállítva.

A kőhányások a budai oldalon felül, az ó-budai hajógyártól a Margithidig, alul pedig a Sárosfürdőtől kezdve a város határáig, ellenben a pesti oldalon felül, Újpesttől a Margithidig, alul pedig az összekötő vasuti hidtól a szembes puskaportorony környékéig terjednek.

A Dunaszabályozás munkálatának végrehajtása alkalmával épített emeletes és lépcsőzetes rakpartok hossza 4300 méter, a ki- és berakodásra előállított terület tesz 97,200 □ métert.

Ezen rakpartok előállítására felhasználtatott

13,500 darab czölöp, 24,900 darab karajdeszka, 47,600 köbméter beton, 8,250 köbméter vörös márvány, 4,994 köbméter egyéb faragott és lépcsőkö és 10,600 köbméter hidraulikus mész.

A folyam medrének javítása érdekében épített párhuzamművek és töltések hossza 17,400 méter, melyek által a Duna medréből elmenteszett s ekként nyert terület tesz 2.098,000 □ métert, mely terület később házhelyekre fog felhasználtatni. — Értéke körülbelül 2 millió ft.

Az eszközölt kotrások által mélyített meder területe 1.200,900 □ méter, az ezen területből eltávolított s a különböző művekbe beépített kavicsmennyiség 2.104,400 köbméter; a kőhányásokhoz felhasználtatott 267,900 köbméter terméskő, míg 46,080 □ méter területen kőburkolat lett előállítva.

A felhasznált anyagokat illetőleg; a fenyőfa a felső-magyarországi erdőkből került; a kőhányásokra használt terméskő a visegrádi, szobbi, bogdányi és budai kőbányákból hozatott. A vörös márvány leginkább süttöi volt, de részben Veronából is hozatott. — A faragott kövek a süttöi, almási és soóskúti kőbányákból kerültek ki. — A vízhatlan mész Beocsin, Lábatlan és Kufsteinből hozatott.

A budapesti Duna-folyamrész szabályozásának művelete került 8.530,207 ftba, mely összeg a következő címekre oszlik: a) 4,300 m. emeletes és lépcsőzetes rakpartok; b) 17,400 m. párhuzam-

művek és töltések; *c*) 2.140,000 köbméter kotrás; *d*) a soroksári Dunaág elzárása, zsilip és kikötő; *e*) a budai rakpartok emelése; *f*) a kopaszi zátonyon és Promontor feletti kotrások; *g*) a Háros szigeti ág elzárása; *h*) az ó budai védtöltés.

A főváros területén alól eszközölt szabályozási munkák már nem tartozhatnak ugyan ezen vázlatos előadásom keretébe, de mégis fel kell azokat említenem, mert éppen azok által lesz a budapesti szabályozás sikere biztosítva, a mennyiben azok annak természetes folytatását, illetőleg kiegészítését képezik. E munkálatok 4.777,000 forintban vannak előirányozva, azok végrehajtása az 1881: L. törvényczikk által el van rendelve, s tényleg folyamatban is van.

A folyamszabályozás nagy műve tehát, mely nemzedékről nemzedékre szállott át örökségként, mely után hosszú évtizedeken át vágyódtunk, végre szinte megtörtént az utolsó 15 év folyamában, mely időszak mint minden téren, úgy itt is pótolta a multnak mulasztását. — Adja az ég, hogy netán bekövetkező újabb veszély idejében legyen biztosítéka mindazon vagyonnak, fénynek és szépségnek, melyekben ugyanez időszakon által oly rohamosan haladott szeretett fővárosunk!

Vizvezeték.

Fővárosunk óriási haladásának egyik legfényesebb jele, a fővárosi törvényhatóság éber gondoskodásának egyik legnagyobb, legüdvösebb intézkedése, a vízvezeték.

Ezelőtt 15 évvel a pesti oldalon a lakosság tömörülése s a talaj folytonos beszennyezése folytán naponként rosszabbuló kútvizzel a budai oldalon a város egy csekély részében, egy kezdetleges vízvezeték által nyújtott, az év nagy részén által zavaros vízzel, — mindkét oldal legnagyobb részén puttonyokban szállított szűretlen, nyáron meleg és iszapos vízzel éltek az emberek.

A távolabb eső részekben, így a budai gyönyörű külvidéken a vízszükség évenként visszatérő bajként jelentkezett, mely előtt, mint valami fatum előtt, resignációval hajoltak meg az illetők, mely azonban a vidék felvirágzását lehetetlenné tette.

Valóban az öröm és büszkeség érzete méltán tölti el keblünket, midőn ma a Kőbánya és Sváb-

hegy, a külső üllői-út és Óbuda végházai által határolt óriási területen, mindenütt találkozunk a viznek üdítő, friss sugáiraival, az utcákon, hol a port űzik el, a hegyeken és kertekben, hol a növényzetet üdítik, a palotákban és a külvárosi kis házakban, hol a jólétet, kényelmet, tisztaságot és evvel a közegészséget javítják és emelik.

Áldásként rezgi át házainkat, áldásként csepeg le a föld porára, a kertek virágaira és fasoraink zöld lombjaira, a föld gyomrából a magasba vezetett tiszta ezüstös folyadék, melynek minden egyes csepje, játszva és tündökölve a nap fényes sugarában, egy-egy hirnőke a fővárosi hatóság fenkölt gondolkodásának, lángoló kötelességérzetének.

A vizet két fővezeték osztja a főváros területén, a balparti és jobbparti vízvezeték, melyek a vízvezetéki igazgatóság gondozása és kezelése alatt állanak. — Ennek élén találkozunk *Wein János* igazgatóval, kinek nagy és kiváló érdemeit, — daczára számos elvi ellenvéleménynek — az egész fővárosi lakosság kivétel nélkül, — elvbarátjai épp úgy, mint azok, kik más nézetben vannak, — egyhangúlag és készségesen elismerik.

A *balparti vízvezeték* építése *Lindley Vilmos* angol mérnök tervei alapján és vezetése alatt 1868-ban kezdetett meg. — A szivótelep a volt hajóhivatali telken a Lipótvárosban a felső Dunaparton lett elhelyezve. — A víz nyérése termé-

szetes szűrő alapján történt 4 kút után, melyek 5·5—18·4 méter átmérővel, a Duna szempontja alatt 2·5 méterre levitettek. — Utóbb az egyik kút 4·5 méterig mélyítettett. Később következett az 596 méter hosszú vízszintes kút előállítása, mely a Margit-hid felé csekély emelkedésben 6 részletben lett fektetve. — A gépház 14 méter szélességben, eredetileg 24 most már 55 méter hosszúsággal bír, melynek mintegy közepét a kazánház képezi. — E két különvált részben jelenleg 5 gép van elhelyezve, melyek mindegyike átlag véve 100 tényleges lóerővel bír. — A gépház déli részében a vízszintes gép van elhelyezve, melynek szivattyúi közvetlenül a Dunából szivattyúznak s a kültelek, városliget, közraktárak számára szolgáltatják a szüretlen dunavizet. — Az öt gépből kettő tartalékként levén tartandó, az egész szivattyútelep gyakorlatilag kihasználható géperejével jelenleg szállítható:

szüretlen víz 13,500 köbméter

szűrt víz 24,000 »

Összesen 37,500 köbméter.

A szivattyú-gépektől kiinduló nyomócsövek a Nádor-utczában két, egyenként 500 mm. átmérőjű főcsöbe oszlanak, melyek egyike a Lipót-, Teréz-, Bel- és Ferencz-városokon át, másika pedig a Lipót-, Teréz-, Erzsébet- és József-városokon át érik el a kőbányai medenczéket. — A csőhálózat 500—75 mm. átmérőjű csövekből áll s egész hosz-

szasága 170 kilométer. A nyomócsövek egyszersmind a víz elosztására is szolgálnak, a kőbányai medenczékbe csak a felesleges víz szállíttatván, mely nagyobb szükség esetében ugyanazon csöveken át foly vissza a városba. A szűretlen víz a Hermina-mezei medenczébe vezetetik.

A kőbányai medenczék, melyek a városnak tiszta, szűrt vízzel való ellátására szolgálnak, *Lindley* vezetése alatt 1870-ben épültek a kőbányai ó-hegyen a főváros átlagos talaj-szintje fölött, a talpon 25, a kifolyási pontnál 33 méter magasságban. Befogadási képességük 21,600 köbméter. — A harmadik medencze, mely a szűretlen víz befogadására szolgál, a Hermina-mezőn toronyalakban, 1880-ban épült *Wein* vezetése alatt, 24 méter magasságon a Duna szempontja felett. Befogadási képessége 1000 köbméter.

Örvendetes jelenség, hogy míg a csőhálózatnak első 70 kilométerje, idegen vállalat útján angol anyagból állíttatott elő, az utóbbi 100 kilométer már hazai anyagból hazai vállalat útján jött létre.

A vízdíj a beltelken minden egyes helyiség után évenként 1 frt 50 kr., díszkert □ öle után 10 kr., konyhakertben minden □ öl után 15 kr. Kültelken pedig az egész terület □ ölenként 5 kr. Ipar és gyári céloknál napi 10 köbláb víz után a fogyasztás nagyobb mérvéhez képest fizettetik évenként 12 frt — 6 frt. A balparti 6052 ház közül 3286 van a vízvezetékkel összekapcsolva.

Az egész balparti vízvezeték kerül 1880 végéig 3.292,800 frtba; egy évi jövedelme 340,138 frt. Üzleti költségei 75,619 frt; tehát tiszta bevétele 264,519 frt, mi a befektetett tőkének több mint 8 százalékát teszi.

A szivattyúzott víz mennyisége 1881-ben és pedig a beltelkekre szűrt víz . . . 8.376,156 köbméter, a kültelkekre szűretlen víz (májustól kedve) 815,117 »

Összesen tehát volt . . 9.119,273 köbméter.

A Duna-*jobbparti* városrészeknek vízzel leendő ellátásával, illetőleg egy *általános vízvezeték* építésével a hetvenes évek elején még volt Buda főváros hatósága is behatólag foglalkozott, az erre vonatkozó tárgyalások azonban eredményre nem vezettek, leginkább azért, mert a fővárosok egyesítése elvben már kimondatván, nem látszott sem helyesnek, sem czélszerűnek ily nagyfontosságú ügyet az új fővárosi hatóság megalakulása előtt mintegy elhamarkodva elintézni.

Az egyesült főváros hatósága a kérdés fontosságát és sürgős voltát egy perczig sem tévesztette szem előtt s már 1875-ben kimondotta, hogy a budai városrészek vízzel leendő ellátására, — melyek több mint 70,000 lakossal, 201,000 □ méter utcai területtel, 785,000 □ méter beltelki és 539,000 □ méter kültelki kerti területtel birnak — egy külön, önálló, végleges vízmű lesz építendő.

Az erre vonatkozó program elkészülvén, három tervezet érkezett be, melyek egyikét *Salbach Bernát*, másodikát *Gill H.* és harmadikát *Klein és Fraser* czég nyújtották be.

E tervezetek igen sok becses anyagot tartalmaztak ugyan, de kivitelre a bíráló bizottság által egy sem ajánlatott s így annak véleménye alapján *Wein János* vízvezetéki igazgató lett egy újabb tervezet kidolgozására felhiva.

Wein terve, melynek egyik sarkpontja, hogy a főszivattyú-állomás az újlaki partra tétessék, s melynek költségelőirányzata 1.700,000 frtra rugott, a közgyűlés által 1880-ban elfogadtatván, az építés 231/1880. számú közgyűlési határozattal elrendeltetett s az új vízvezeték már 1881. évben legalább a városi beltelkek legnagyobb részét tényleg vízzel el is látta.

A budai terület egyes részei 83 méter magasságig laktván és 361 méter magasságig nyaralókkal levén beépítve, az egész terület ezen különböző magasságokhoz képest hat ellátási területre lőn felosztva, és ugyan az 1. beltelki terület alsó, 2. beltelki felső, 3. svábhegyi alsó, 4. svábhegyi felső, 5. lipótmezei és 6. szép juhászné-i ellátási területekre.

A vízsükséglet nyáron 17,000 köbméterre rug, télen pedig 7000 köbméterre száll le. A vízmű azonban, tekintettel a jövőre, 31,000 köbméternyi

legnagyobb szükségletnek megfelelőleg lett előállítva s illetőleg egy 200 f. méter vízszintes kút lett a Duna szabályozási vonalától 20 méter távolban, 6 méter belső átmérővel, 6·5 méterig a Duna sempontja alá süllyesztve.

Az ellátási területek különböző magasságainak megfelelőleg 7 medencze lett előállítva. Az I. számú medencze a szemlőhegyen, a sempont felett 58 méter szinttel és 62 méter túlfolyással, valamint a II. számú medencze az Istenhegy tövében 50 méter szinttel és 54 méter túlfolyással, ellátják a város területét 30 méter magasságig. A III. számú medencze a szervit-akunyhónál 103 méter szinttel, 107 méter túlfolyással ellátja a város területét 83 méter magasságig. A IV. számú medencze a lipótmezei tébolyda mögött 146 méter szinttel, valamint az V. számú medencze a szent János-hegy tövében 252 méter szinttel a Lipótmezőt, Ferencz-dombot, Virányost és szép Juhásznét, vagyis a külterület északnyugoti részét látják el. A VI. számú medencze a sempont felett 277 méter szintben és a VII. sz. medencze 356 méter szintben az egész Svábhegyet a zugligetig látják el vízzel és pedig a VI. számú 277 méter magasságig, a VII. számú pedig az ennél magasabban fekvő területeket.

Az első szivattyú-telep gépei a vizeket az I. és II. számú medenczébe, a második szivattyú-telep gépei innen a többi medenczékbe vezetik.

A csőhálózat az alsó városi ellátási területen 500—75 mm. átmérőjű, összesen 45 kilométer hosszúságú csövekből; a felső városi ellátási területen 250—75 mm. átmérőjű, összesen 27 kilométer hosszúságú csövekből; a IV. és V. számú medenczék területe 300—75 mm. átmérőjű 12,000 méter hosszúságú csövekből; a VI. és VII. számú medenczék területe 200—75 mm. átmérőjű, 11,000 méter hosszúságú csövekből áll.

A jobbparti városrészekben a vízdíjak ugyanazok, mint a balparton, azon hozzáadással, hogy itt minden ház köteles minden egyes helyiség után 1 frtnyi vízdíjat fizetni, még akkor is, ha a vízvezeték be nincs vezetve, mi természetesen hatalmas inger a vízvezeték bevezetésére.

A jobbparti vízmű összes munkanemei és szállítmányai hazai vállalkozók által lettek eszközölve és végrehajtva.

A főváros összes vízműveinek gépereje eloszlik három szivattyú-telepen felállított 11 gőzkazánra és 9 gőzszivattyú-gépre, ezeken kívül van két segéd-szivattyú az alapfalazatok kiszivattyúzására. A gépeknek van összesen 930 indicált lóereje és maximális teljesítményi képessége 85,000 köbméter víz 24 órára, a 41·8 és 360 méter között a Duna szempontja felett fekvő medenczékbe.

Az összes szivattyú-telepek és vízmedenczék távirdai vizállás-jelzőkkel vannak összekötve. Leg-

rövidebb idő alatt a telephon-összeköttetések is létesíttetni fognak.

Kit e vízművek érdekelnek, figyelmébe ajánlom *Wein Fános* »Budapest főváros nyilvános vízművei« című kitűnő munkáját, melyből legnagyobbrészt merítettem adataimat.

Egyházak.

Fővárosunk régi fényének emlékei, melyeket *Róbert Károly* és *Mátyás* királyok emeltek Buda várhegyén, a törökök századokon át tartó vandál pusztításai folytán teljesen megsemmisültek; csak alig találunk itt-ott egy-egy kőmaradványt, mely az elmúlt nagyságra emlékeztet.

Csak egyetlen templomunk van a régi korból, a budavári Mária-templom, melyről alantabb bővebben fogok megemlékezni.

A fővárosnak 1683-ban történt visszavétele óta, a jelen század első harmadáig, a testvérvárosok lassú fejlődése mellett, kiváló monumentális egyházak építéséről szó sem lehetett, hiányzott ahhoz az anyagi erő.

Minden külvárosnak s városnegyednek meg volt ugyan kisebb-nagyobb egyháza, mely többkevesebb díszszel kiállítva, éppen elegendő volt a túlnyomólag katolikus lakosság ájtatossági igényeinek kielégítésére, de sem az architektura, sem a

festészet, sem a szobrászat említést érdemlő kiválóbb remekével nem igen találkozunk.

E téren is az utolsó másfél évtizednek jutott a kezdeményezés feladata, mely egyfelől a régi műemlékek stíluszerű helyreállításában, másfelől új egyházak építésében jelentkezik.

Az új egyházak sorában első helyet foglal el a jelenleg is építés alatt álló

Lipótvárosi templom, melynek építése 1851-ben indult meg *Hild Főzsef* építész tervei alapján. — Vezetése mellett az építés annyira haladt, hogy 1867-ben az 52 méter magasságú kupola is teljesen be volt fejezve.

Ez évben meghalt a mester, — talán szerencséjére, — mert műve, mely nevét volt megörökítendő, kevéssel reá s miután a beomlás és szakadások előjelei már megelőzőleg tapasztaltattak, 1868. január 22-én szinte romba dőlt.

Az építés-vezetés folytatásával, s a szükséges új tervek készítésével az ország elsőrangú építésze, *Miklós* lön megbizva.

Az új tervnek főszméje, — az állva maradt alakokhoz idomulva, — olasz renaissance-ban tartott központi épület görög kereszt alakjában, melynek közepét egy 19·6 méter hosszú és széles négyszög képezi, mely felett a kupola domborul 4 hatalmas oszlop alapzatán.

Az egész épület 91·71 méter széles, 75·85 méter

hosszú, 1·10 méter magas terasse-on talál elhelyezést. — A templom hossza 86·5 méter, szélessége 55 méter, s a keresztkarokban a koszorú-párkányzat beszámításával 29·5 méterre emelkedik ki a terasse felületéből. — A külső kupola a kereszt hegyével 95·76 méternyi magasságot ér el. — A belső boltozott kupola 53 méter, a keresztkarok boltozatai 22·76 méter belső világossággal emelkednek fel a templom padozatától, mely a terrasse fölött 2·84 méter szintben fekszik. — Az egész épület 4147 □ méter felületet borít el.

A felfelé törekedő épület teljesen érvényre juttatja a görög kereszt alapgondolatát, melynek közepén a kupola alépitménye, a négyszögtér, a keresztalakot jelző csúcs tetőkig észlelhető.

Kelet felé, a felső keresztkarral kapcsolatban létezik a templomtól díszív által elválasztott félkör, a főoltár befogadására; míg az ellenkező irányban nyugat felé találja helyét a chorus, a szabadon álló oszlopokon nyugvó orgonával. — Ez alatt létezik a főbejárás, mely előtt egy nagyszerű 24·7 méter hosszú, 5·7 méter széles csarnok terül el, melynek kettős oszlopok és díszív által jelzett nyílásához egy 18 fokból álló 19 méter széles szabadlépcső vezetend.

A templom külseje, olasz renaissance-stylben köröskörül 2·4 méter magas márványalapzaton nyugszik. A külfalak, valamint a párkányzatok és

ablakrákák minden homlokzaton, részben pesti, részben sóskúti kőből, a Porticus oszlopai besztercebányai kőből, az oszlopalapzatok, ballustradeok és fedpárkányzatok részben kalászi, részben almási kőből állítvák elő.

A templom belsejében a lábazat a falakon és oszlopokon süttöi kőből, a nagyobb párkányzatok sóskúti kőből készültek. A falak, kisebb párkányzatok és boltozatok téglából épültek, bevakoltatnak és kőszinben festetnek. — A díszitmények főszből és terracottából készülnek, gazdag aranyozással és festéssel.

A küldisz emelése céljából nagyszámú szoboralakok alkalmaztatnak, melyek közt kiemelendőnek tartom a főbejárat feletti csúcsívben elhelyezendő 22·75 méter hosszú és 4·4 méter magas szoborcsoportozatot, mely Jézus imádtatását jelzi a három király által. — Ezenkívül a proféták, evangelisták, apostolok s más szentek 2·86 méter magas szobrai fognak felállíttatni.

A belső dísz emelésére számos kép és festmény szolgáland. — Ilyenek a kupolában a szent háromság, a mellékezőkön: Mária Jézussal, szent János az apostolokkal, Mózes profétákkal, szent István és Lőrincz a vértanúkkal stb. stb.

Hátra vannak még a következő munkák: a keleti oldalon létező 2-ik torony lebontása, homlokzat előállítása, sekrestye körépületén, csúcs-

födület a főbejárat felett, a kupola felépítése, belső vakolat, festészet, szobrászat, kövezés stb. stb. E munkák körülbelül még 2.250,000 frt költséget okozandnak.

A templom eddigi építési költsége 1882. végeig 1.407,712 frt 14 kr., melyhez a vallás-alap 570,000 frt, a városi házi pénztár 200,000 frttal járult. — Körülbelül 120,000 frtra tehetők magának az egyháznak pénzei. Csaknem 350,000 forint folyt be adakozások útján; s körülbelül 160,600 forintba rúgtak a különféle bevételek, boltberek, anyagvételárak stb. stb.

Egészen új egyház továbbá a *ferenczvárosi plébánia-templom*, melynek építése 1865-ben lett elhatározva, miután a régi kis ideiglenes templom egyrészt a mindinkább szaporodó lakosságnak többé kellő helyet nem nyújtott, másrészt már-már düledő állapotánál fogva veszélyessé vált.

Az építkezés *Ybl Miklós* építész tervei alapján 1867-ben lett megindítva, s rövid félbeszakítás után 1879-ben lett befejezve, mikor a templom, melynek patronatusát Ő Felsége a királyné már előbb volt kegyes elvállalni, Ő Felségeik 25 éves boldog házasságának ünnepélye alkalmával fel is szenteltetett.

A templom román stílusban, nyers téglafalazatból és faragott kövekből épült, s alaprajzában egy három hajós oszlopos bazilikát tüntet elő, melybe kereszthajó van beillesztve.

A templom belseje, annak falai és boltozatai, *Scholtz Róbert* által polichrom-festészettel lettek ellátva, melyek díszét *Thán* és *Lotz* sikerült frescoképeik emelik. — Van pedig 6 kép szent Ferencz életéből, Krisztus, Péter és Pál, szent László, szent István. — A nyolcz ablak *Thán* cartonjai után *Kratzmann* által eszközölt üvegfestészetben díszeleg.

A főoltár, oszlopokon nyugvó ciborium-mal, valamint a szószék, finom, köszörült karsi márványból lett előállítva, gazdag aranyozással. — A költségek az ország hercegprimása által viseltettek.

A gyóntatószékek, sekrestyék, keresztelő kápolna stb. gyönyörű asztalos munkái, *Thék* mesternek művei, míg a díszes lakatos munkát *Jungfer*, az orgonát *Ország* helybeli polgárok készítették.

A szobrászati díszitményeket *Dittmann* szobrász, a főbejárat feletti szoborcsoporthozat (szent Ferencz és hét éneklő angyal) *Szász Gyula* szobrász, több reliefalakot *Fessler* szobrász készíté. — A templom burkolata szép színvegyülékű terrasso gránitokból áll.

Az egész templom 66 m. hosszú, 21 m. széles, a főhajó belső magassága 17 m., a mellékhajóké 8·5 m. — A torony magassága a kereszt hegyéig 66·7 m. — A templom 94·5 m. hosszú, 50 m. széles és 0·80 m. magas terrasse-on van elhelyezve, melyhez a főkapu előtt kétkarú kocsifeljáró és széles lépcső vezet fel.

A díszes egyház összköltsége 345,500 ft.

Ehhez járult maga a templom pénztára 52,000 frttal, a fővárosi hatóság 220,000 frttal, a vallásalap 40,000 frttal, egyes adakozók és jötevők 33,500 frttal.

Szinte egészen új templom a VII. kerületi *erzsébetvárosi* ideiglenes egyház, mely a 35,000 katolikus vallású hívek számára 1881-ik évi november 30-án szenteltetett fel.

A templom, mely *Czigler Győző* tervei alapján nyers téglafalazatból épült, mint ideiglenes, nem tűntethet fel különös művészeti díszítményeket, de jellemző, hogy az egész költségösszeg, mely 16,936 frtra rugott, tisztán csak gyűjtésekből került össze, melyet több kiváló terézvárosi polgár indított meg. Az új plébánia-házaton azonban a fővárosi hatóság mint kegyur, 25,456 frt költséggel sajátjából építteté. Az ideiglenes kis templomot később újabb nagy templomnak kellend felváltania, mire nézve a kezdeményezés a fővárosi hatóságtól váratik, melynek illetékes köreiben azon nézet nyilvánult, hogy a ferenczvárosi templom teljes befejeztével, az eddig ennek javára engedélyezett évi 25,000 frt ezentúl az új erzsébetvárosi templomnak képezendi alapját.

Ezek után áttérek fővárosunk legrégibb egyházára, a XIII-ik s részben a XIV. század nagybecsű műemlékére, a *budavári Mária-templomra*, melyet a Mátyás király által épített déli toronytól hibásan Mátyás-templomnak is neveznek.

Az eredetileg IV. Béla király idejében vegyes stylben épült templom, melyben csúcsívek és román részletek fordultak elő, egy kereszthajóval, két alacsony mellékhajóval s egy hosszú szentélylyel birt; utóbb a mellékhajók, a kereszthajó magasságára emeltetvén, csarnoktemplommá lett átalakítva s egészen csúcsíves stylt nyert. Mind e díszes részletek azonban a XVII-ik században elferdítettettek és bevakoltattak.

1873-ban úgy a Mátyás-torony, valamint az egész templom megvizsgáltatván, tapasztaltatott, hogy annak falazata erősen kifelé hajlott s hogy az néhány év múlva összedőlt volna.

A vallás- és közoktatásügyi minister előterjesztése folytán Ő felsége megengedni méltóztatott, hogy a templom restaurációja dicső kormányzása 25-ik évfordulójának emlékeül, foganatba vétessék.

A tervek elkészítésével *Schulek Frigyes* bízott meg s azok megbirálásában a nagynevű bécsi építész *Schmidt Frigyes* is részt vett. Ezek szerint a szentély az eredeti, a XIII-ik század styljében állittatik helyre, a templom többi részei pedig akként restauráltatnak, miként a XIV. században léteztek.

Azóta felépült a déli fal a XIV-ik század csúcsíves styljében, továbbá a szentély a XIII-ik század átmenetes styljében és az altemplom. Most következik az északi fal, melynek déli végén a Garakápolna s felette a királyi oratorium foglalnak helyet.

A templom belseje szinte már kifalaztatott s így két-három év múlva, midőn az északi fal az északi toronyig elkészülend, maga a templom készen álland.

Hátra maradand még akkor a főrészt, a nyugati díszes homlokzat és tornyok, melyek a szent-háromság-tér felett 70 méter magasságban tervezettek. Ezek elkészülésére határidő nem igen állapítható meg, nemcsak az avval kapcsolatos nagy munkák miatt, de pénzügyi szempontokból sem. De bármily nagyok legyenek az áldozatok, meg vagyok győződve, hogy egyrészt a művészetért lelkesülő vallásügyi minister fenkölt szelleme, másrészt a fővárosi hatóság minden szívet és magasztosat felkaroló nemes érzete, fognak útat találni arra, hogy a megkezdett nagy mű egészen és teljesen be is fejeztessék s így fővárosunk legidősebb műremeke, egész fényében és díszében helyreállíttassék.

A restauratio költsége 1882. végeig 349,969 forint 82 krra rúgtak s azokat a vallásalap viselte.

A helyreállított templom és környékének min-tázata a laikus előtt is érthetően tünteti fel azon gyönyörű, varázsszerű képet, melyet e templom fog nyújtani, tornyaival messze letekintvén az ősi várhegyről, a rónaságon elterülő fiatal fővárosra.

Az új egyházak sorában nem hagyhatom érintetlenül a *Rombach-utczában épült synagogát*, mely

Wagner Ottó tervei szerint 1871-ben épült 200,000 frtnyi költséggel.

Az imaház az utca felé tiszta bizantin stylben tartott két minarettel díszített lakház által van elzárva. E lakház középülete tartalmazza az előcsarnokat és templombejáratokat. Maga a synagoga nyolczszögöt képez és bizantin-stylű falak által környeztetik, melyek pompás és gazdag színvegyülekben díszelnek. Az imaházat karcsú, feltörekvő kupola koronázza. .

Ezek után meg kell még emlékeznem a Ferenczrendűek és szerviták templomairól, melyek kitataroztattak és díszesen helyreállítottak s melyek mellé az előbb üresen állott s fallal bekerített nagy és tágas telkekre, nagy és palotaszerű épületek, itt a posta és távirda épülete, s ott a Ferencziek bazárja emeltettek, melyek nem csekély mértékben emelik az illető környék szépségét.

Maga a fővárosi hatóság, mint a plébánia-egyházak kegyura, tetemes összegeket fordított a vizivárosi, újlaki, ó-budai, tabáni és krisztinavárosi templomokra, melyek mindannyian kitataroztattak, tornyaik és homlokzatuk helyreállított s különösen a Tabánban egészen új plébániai lakház is építettett.

Helyreállítottak továbbá a budai Ferencziek és apáczák egyházai, míg a görög-keletiek duna-parti egyháza új tornyokkal díszeleg.

E pont berekesztéseül nem tehetem, hogy kifejezést ne adjak azon óhajnak, hogy végre az *evangelikus vallásúaknak*, a Deák-téren, tehát a város egyik legszebb helyén fekvő *temploma* is átalakíttassék. Az épület maga izléstelen, mi annál fájdalmasabb, mert a hosszú váczí-körút és Károly-körút összefolyási pontján állván, mesze távolról látható és messze távolról gyakorolja a legkellemetlenebb hatást.

Az evang. hitközség oly nagy számú kitünő tagjai, kik a fővárosi társadalomban kiváló állásokat foglalnak el s kiknek a főváros emelkedése és szépülése, gyarapodása és felvirágozása oly végtelen sokat köszön, bizonyára fognak módot találni arra, hogy egyházuk átalakítása által újra lekötelezzék az egész fővárosi közönséget.

Aristocratiánk a fővárosban.

Főnemességünk — mint mindenütt — a fejedelem személye és udvara körül csoportosulván, egyfelől Bécsben tartózkodott, hol akárhány magyar főúri család palotáival találkozunk, másfelől az országban szétszórta nagybirtokon lakott, hol igen sok fényes kastély és urilak keletkezett.

Budapesthez, a kis tartományi városhoz, mely még a század elején alig számlált 50,000-nyi lakoságot, melyet minden 50 évben egyszer látogatott meg néhány napra a királyi udvar, melyben soha sem tartatott országgyűlés, mely nem nyújtott semmi ingert és semmi élvezetet, semmi fényt, de még kényelmet sem, ezen kis, szegényes, poros és sáros városhoz nem vonzhatta azokat semmi sem, kik nevük, gazdagságuk és hatalmuknál fogva, dísz, kényelmet és fényt kerestek és találtak is a közel Bécsben, az udvar székhelyén.

Kivéve a budai várt, hol legalább néhány főúri család tartott állandó lakást a főherczeg nádor

környezetében, a század elejétől alig-alig találko-zunk egy-egy főúri család palotájával, mert az itt-ott épült nemesi curiák is, inkább ideiglenes tartózkodásnak szolgáló gazdasági épületek, mintsem családi palotáknak voltak tekinthetők.

Természetes tehát, hogy a fővárosnak a negy-venes években megindult fejlődése és a nemzetnek mindinkább ébredező jogos aspirációi korszakában, a fájdalom érzetével kezdték nélkülözni a magyar aristocratiát s mindazt, mi vele kapcsolatos, a fényt és gazdagságot; mert mindenki érezte, hogy míg a főúrak házai és palotái, magának a fővárosnak díszére és emelésére szolgálnának, addig az itt elköltött jövedelmek az iparosok ezreinek nyújtá-nának munkát és keresetet.

E kérdésben két irányban indult meg a mozgalom. Azok, kik *Széchenyi* elvei után indulva, a kormány és udvar érdeklődésének belevonásával, lassan-lassan kívántak az ország ügyein segíteni, oda hatottak, hogy a főváros szépíttessék, kényelmessé tétessék s így önmagában gyakoroljon ingert a főúri családokra. A lánczhid építése, mely nemcsak a főváros két partját, hanem télen át a Duna által elválasztott két országrészt is kapcsolatba hozta, hatalmas emeltyű volt a város emelésére s előhírnöke volt a későbbi egyesülésnek. A nap hevétől ment budai Dunaparton kellett volna a magyar aristocratia palotasorainak emelkednie, s

igen komolyan foglalkoztak az eszmével, hogy minden megye, minden egyházi főúr építsen magának Budapesten egy-egy székházat, mely székházak mintegy alapját képezték volna a budapesti Westendnek. A tervet, mint sok mást, elseperte a bekövetkezett zajos korszak.

Mások, a hevesebb vérűek, erős kényszerítő rendszabályokhoz kívántak nyulni, hogy az arisztocrátiát haza és a fővárosba tereljék. A magyar jószágokból származó és külföldön elköltött jövedelmek terhes megadóztatását kívánták foganatba vétetni. E célzatok azonban, bármily hazafias forrásból származzanak, miután a tulajdon szentségével, a szabad rendelkezési joggal ellenkeztek, természetsszerűleg érvényre sohasem emelkedhettek.

A szabadságharcz utáni idők bizonyára nem voltak kedvezők fővárosunk fejlődésének, de a negyvenes években elhintett magok mégis már csírázni kezdenek. Az aristocratia mindinkább megmagyarosodott és a közügyektől visszataszítva, mindinkább kezdé érezni, hogy létele és fennállása magának a nemzetnek és az országnak fennállásával áll legszorosabb kapcsolatban. Visszatért tehát, hová lételének gyökerei vonzották: jószágaira s lassanként a magyar fővárosba.

Az ötvenes évek végén s a hatvanas évek folyamán támadt azután a Józsefvárosban a VIII. kerületben azon városrész, melyben ma igen sok

főuri család díszes és fényes palotáival találkozunk.

Kétségtelenül örvendetes tény önmagában, habár tagadhatlan, hogy a főváros külcsinja és díszes érdekében kívánatosabb lett volna, ha e paloták a széles Duna mentében épülnek, mert ott azoknak minden egyes része, minden tornya és párkányzata, kiszökelléke és díszitménye sokkal inkább érvényesült volna, s visszatükröződve a folyam ezüstös habjain, valóban gyönyörű a Canal-grandra emlékeztető látványt képeznének.

Hogy épen a Józsefvárosnak, ezen csaknem elrejtett s az idegenek által alig-alig felkeresett része lett a magyar aristocratiának főtelepe, két nyilvános épületnek tulajdonítom; egyik a nemzeti színház, másik a nemzeti lovarda; mind a kettő éppen a főuri osztályoknak szolgálván szórakozásra és arra is, hogy azon szomorú időkben magyar és nemzeti érzelmeiknek tüntetőleg adjanak kifejezést.

A legutóbbi években a sugár-út szépsége néhány főurat is ide vonzott.

Szemben más régi fővárosokkal, s tekintve aristocratiánk nagy vagyonát s azon kiváltságos helyzetét, melyet politikai és társadalmi életünkben elfoglal, még ma sem dicsekedhetünk sok főuri házzal, de reményelhető, hogy a főváros folytonos emelkedésével karöltve, s különösen az új királyi

palota legközelebb megindulandó építkezése folytán, mindig többen és többen fogják választani fővárosunkat állandó lakhelyül.

Azt hiszem nem egészen érdektelen a fővárosunkban létező főúri házak következő kimutatása:

Kerület	N é v	Utcza	Emelet
I.	Herczeg Batthyány Gusztáv	vár, díszter 4. sz.	II.
»	Gróf Pejácsevich Pál	» Verbőczy-utcza 1. sz.	I.
»	Báró Gerliczy Erzsébet	» tárnok-utcza 1. sz.	I.
»	Herczeg Eszterházy-majorátus	» » » 9., 11. sz.	I.
»	Gróf Brunszvik Géza	» » » 15. sz.	I.
»	Herczeg-primási palota	» uri-utcza 62. sz.	I.
»	Honvéd-főparancsnoki palota	» György-tér 3. sz.	II.
»	Katona-parancsnoki palota	» uri-utcza 46. sz.	I.
»	Gróf Karácsonyi Mária	Krisztinaváros, Krisztina- utcza 7. sz.	II.
»	Gróf Bethlen Mária	Krisztinaváros, Krisztina- utcza 20. sz.	föld- szintes
II.	Gróf Lónyay Menyhért	Albrecht-út 4., 6., 8. sz.	III.
»	Gróf Andrássy Gyula	Margit-rakpart 11. sz.	III.
»	Gróf Andrássy Adél	Margit-rakpart	III.
»	Gróf Radványi György	fő-utcza 80. sz.	I.
»	Gróf Széchenyi Béla	Margit-rakpart	III.
»	Gróf Zichy Rezső	»	III.
»	Báró Lipthay Béla	» 2. sz.	III.
IV.	Gróf Andrássy Manó	egyetem-tér 6. sz.	I.
»	Gróf Cziráky János	koronaherczeg-utcza 1. sz.	I.
»	Gróf Pálffy János	granátos-utcza 6. sz.	III.
»	Gróf Károlyi György	egyetem- és Károlyi- utcza 1., 3. sz.	I.
»	Gróf Teleky Gyula	Szervitater, hajó-utcza 1. sz.	III.

Ke- rület	N é v	Utcza	F.melet
IV.	Gróf Pálffy János	hatvani-utcza 3. sz.	III.
»	Gróf Zichy Pál	himző-utcza 6. sz.	II.
»	Gróf Károlyi István	kalap-utcza 25.	I.
»	Gróf Wenkheim Károly	kecskeméti-utcza 2. sz.	II.
»	Gróf Teleky Clementina	kigyó-utcza 10. sz.	II.
»	Gróf Karácsonyi Guido	koronaherczeg-utcza 10.sz.	I.
»	Báró Orczy Andor	» » 12. »	I.
»	Gróf Szapáry Gyula	» » 14., 16. »	II.
»	Gróf Csekonics Endre	kecskeméti-utcza 10. sz.	I.
»	Gróf Győry László	szép-utcza	I.
»	Gróf Szapáry Géza	» »	I.
»	Gróf Karácsonyi Guido	reáltanoda-utcza 9. sz.	I.
»	Báró Redl Béla	» » 13. »	I.
»	Blaskovich Ernő	» » 12. »	I.
V.	Báró Dumont Mária	akadémia-utcza 3. sz.	II.
»	Gróf Széchenyi Béla	» » 13. sz.	IV.
»	Gróf Degenfeld-Schomburg Imre	Árpád-utcza 7. sz.	IV.
»	Báró Wodiáner Mór	Deák Ferencz-tér 1. sz.	II.
»	Herczeg Szász-Koburg-Gotha	Ferencz József-tér 4. sz.	II.
»	Báró Wodianer Albert	fő-út 22. sz.	I.
»	Gróf Wenkheim Krisztina	fürdő-utcza 6. sz.	III.
»	Gróf Szapáry Julia	» » 8. »	II.
»	Gróf Tisza Lajos	gyapjú-utcza 1., 3. sz.	III.
»	Gróf Migazzi Livia	nádor-utcza 7. sz.	II.
»	Gróf Festetich Ágoston	» » 9. »	II.
»	Báró Rudits József	Széchenyi-tér 3. sz.	III.
VI.	Gróf Vass Jenő	gyár-utcza 3. sz.	III.
»	Harkányi Frigyes	sugár-út 4., 6. sz.	III.
»	Gróf Teleky Irén	» 86. sz.	III.
»	Gróf Dessewffy Aurél	» 92. »	II.

Kerület	N é v	Utcza	Emelet
VI.	Örgróf Pallavicini Sándor	sugár-út 112., 114. sz.	II.
»	Gróf Erdődy István	» 120. sz.	I.
»	Gróf Keglevich Ilona	» 137. »	I.
»	Báró Révay Ferencz	» 139. »	I.
»	Gróf Zichy Rezsőné	» 82. »	III.
»	Gróf Zichy Jakobina	Vörösmarty-utcza 39. sz.	II.
VIII.	Gróf Degenfeld-Schomburg Imre	Eszterházy - utcza 24. sz.	III.
»	Gróf Festetics György	» » 26. »	I.
»	Gróf Eszterházy Mór	» » 30. »	I.
»	Gróf Károlyi Alajos	» » 36. »	I.
»	Gróf Károlyi Alajos	» » 38., 40. »	I.
»	Gróf Almásy Kálmán	» » 42. »	II.
»	Báró Podmaniczky László	főhg. Sándor-utcza 17. sz.	II.
»	Gróf Beckers Alphons	gyöngytyúk-utcza 10. sz.	II.
»	Gróf Pálffy Geraldina	József-utcza 2. sz.	II.
»	Gróf Batthány Elemér	» » 4. »	II.
»	Gróf Károlyi-Csekonics Margit	» » 6. »	I.
»	Báró Révay Ilona	» » 8. »	III.
»	Gróf Bánffy György	» » 9. »	I.
»	Gróf Bánffy Albert	Mária-utcza 31. sz.	I.
»	Báró Fechtig Nándor	muzeum-körút 12. sz.	II.
»	Gróf Károlyi Sándor	» » 11. »	II.
»	Gróf Zichy N. János	» » 15. »	I.
»	Gróf Pálffy József	stáció-utcza 15. sz.	I.
IX.	Gróf Károlyi Tibor	pipa-utcza 29. sz.	III.
»	Gróf Károlyi György	» » 31. sz.	III.

M ű v é s z e t.

Az emberi haladás és közművelődés egyik mezén sem érezzük inkább hátramaradásunkat s századok mulasztását mint a művészet virágos terén. — Itt egész multunk s annak története csak is a legutóbbi 15 évre terjed; most éljük a művészet gyermekkorát és minden intézkedés és törekvés, mely ápolására van hivatva, kizárólag e korszakban indult meg.

Itt is az államhatalom ragadá magához a kezdeményezést és már 1871-ben még *Eötvös* báró ministerségének idejében lőn megalkotva az *országos mintarajztanoda és rajztanár-képezde*, mely utódai *Pauler Tivadar*, de különösen *Trefort Ágoston* élénk műérzetében gyökerező erélyes eljárás folytán, gyors fejlődésnek indult.

Az intézet célja egyrészt az ifjakat az építészet, festészet és szobrászat mindhárom szakában elméletileg és gyakorlatilag kiművelni, hogy így biztos alapon haladhassanak a kiválasztott műfaj felé,

melyben a magasabb kimíveltetést a külföld hirneves műtelepein sikeresebben fogják elnyerhetni. — Másrészt czélja, hogy az ország szükségletéhez képest kellő számú rajztanárokat képezzen hivatásuknak megfelelőleg.

Az országos mintarajztanoda 1875-ben a sugár-uton megfelelő díszes házat nyert, mely *Rauscher Lajos* építész és tanár tervei alapján 366 □ öl területen renaissance-toscán palota stýlben épült. — Sugár-úti 17 ölnyi kisebb homlokzata az emeletig faragott termésköböl van rakva. — Szinte köböl valók az ablakpillérek, az emeleti erkély és a hatalmasan kiszögellő főparkányzat. Az épület többi részei téglarakványból állanak. — Az első emeleti parkányszalag és félköríves ablakok lapközei a stýlrel összhangban álló sgraffito-díszítményekkel borítvák. — A nagyhirű festészek és szobrászok arcképei *Székely Bertalan* tanár művei; míg a többi részek *Scholtz* díszítő festész által lettek végrehajtva.

A sugár-úti kis pitvar márványzott falakkal, oszlopokkal s színes, aranyzott stukko-boltozattal ékeskedik. Fülkéit műtörténelmi jelentőségű férfiak főszöntvényű mellszobrai töltik be. Külömben az egész épület az egyszerűség jellegét viseli magán. A souterrainban vannak a főszöntőde és kezelési helyiségek; az I-ső emeleten a rajztermek, a könyv-és metszet-tárak és fametszésészeti szakosztály; a

II-ik emeleten a festészeti műterem és lakások, tanárszobák stb. Az egész épület költsége 258,260 frt 59 kr., mely összeg a vallás- és tanulmányi alapból vétetett.

A mintarajztanodával s a létesülés keretéből még csak most kibontakozó műiparmuzeum intézetével mintegy kapcsolatban áll a 3 év óta fennálló műipartanoda, melynek egyik szakosztálya, melyben a képfaragás és műasztaloság taníttatik, meg van nyitva, míg a zománcozás és egyéb műiparok részére csak utóbb fog megfelelő szakosztályokkal szaporítani.

A festészetben a tisztán művészeti oktatás egyes mester-iskolák alapítása által szándékoltatik előmozdítani, melyek élére, kiváló egyének mint például *Benczur Gyula* már meg is nyertek. — E mester-iskola *Benczur Béla* tervei alapján készült s fölépítése 58,000 frtba került. — A területet a főváros engedé át 4000 □ öl területben, a sugár-út közelében.

A üvegfestészet műszakára szinte egy külön intézet lön felállítva, mely *Kratzmann E.* festő vezetése alatt áll s mindinkább meghonosítja és megkedvelteti a templomok és termek ablakainak ezen gyönyörű díszítését.

Mindezen, valamint bármily más intézkedésekben, melyekkel alantabb foglalkozom s melyek a műérzék ébresztésére, a művészet pártolására s a

fővárosban valódi műélvezetek és evvel kapcsolatosan műélet felidézésére czéloznak, — az érdem oroszánrésze a kormányhatalmat, s illetőleg annak kebelében *Trefort Ágoston* ministert illeti, ki ma, életének alkonyán ugyanazon tüzzel és lelkesedéssel ápolja nemzetünk nemcsre irányuló géniusát, mely 40 évvel ezelőtt buzditá a lánglelkű ifjút a képzőművészeti társulat megalapítására. — Ő hívta életbe a képzőművészeti tanácsot, a régi műemlékek fenntartását gondozó országos bizottságot; az ő intéző, előrelátó, tervszerűleg haladó kezével találkozunk az akadémia és muzeum képtárainak gazdagításánál, itjabb tehetségek kimíveltetésénél, állami költségen emelt épületek művészi kidíszítésénél; egy szóval ő az öntudatos, áldástterjesztő gyúpontja azon forrongó életnek, melyet a magyar művészet hajnalának nevezhetünk.

Mellette nagy hatást gyakorol, különösen a legújabb időben, legrégibb művészeti célú intézményünk, a képzőművészeti társulat, melynek élén *Ipolyi Arnold*, a lánglelkű főpap hirdeti apostoli hévvel, a művészet vallásának léleknemesítő tanait. — A *Munkácsy-Verescsagin-Zichy*-féle kiállítások százezrenként vonzották a közönséget a művészet házába, és az őszi és tavaszi kiállítások nemcsak folyton éber figyelemben tartják a műértő köröket, hanem átviszik a műélvezetet, a műízlést a társadalom mind szélesebb és tágabb rétegeibe.

A *képzőművészeti társulat háza* a mintarajz-tanoda tőszomszédságában és avval egy csoportot képezve 1875- és 76-ban szinte a sugár-úton épült. A terveket *Lang Adolf* építész készítette. — A terület 334 □ öl, melynek értékétől eltekintve, a műcsarnok építési költségei 210,000 frt, a díszítés költségei 50,000 frt, összesen tehát 260,000 frtra rugnak s részint a képzőművészeti társulat saját alapja, részben a beolvadt képcsarnok-egylet tőkéi, részben számos nagylelkű alapítványok és gyűjtések által, melyek 114,000 forintot eredményeztek, — lettek fedezve. — Különösen kiemelendő azonban felséges urunk királyunk 1877. június 9-én kelt legfelsőbb elhatározása, melynél fogva az udvartartás költségéből 30,000 frt lőn e művészi célra legkegyelmesebben engedélyezve.

Az olasz renaissance-stylű épület tömör faragott kőből előállított homlokzata igen díszes. A földszintes falak és oszlopai hatalmas rusticóban domborulnak ki és az első emeleten szép oszlopok közé zárt félköralakú nagy ablakokkal együtt valóban monumentális hatást gyakorolnak. A főbejárathoz többfokú lépcső vezet, míg az I. emeleten 3 balusteres erkély fut végig a homlokzaton; hasonló balusteres párkány koronázza az egész épületnek olaszos alacsony tetejét. Az oszlopos csarnokot gyönyörű vasrácszat választja el a belső vestibultól és belső lépcsőháztól, melynek simított márvány-

falait felül *Lotz Károly* párkány-festményei ékesítik s melyet felül egy eredeti szerkezetű kupola zár, melybe koszorú-alakba van beillesztve a légszeszvilágítás.

Az elsőemeleti folyosó aranyozott stukkokeretekben *Lotz*-féle szép plafond-képeket mutat. A lépcső tengelyében levő folyosón vannak beillesztve a színes márványtáblák, a főbb alapítók bevészt és aranyozott neveivel. Az udvarra nyíló széles ablakok festett üvegből valók.

A sugár-úti homlokzat mentében vannak atanácskozási terem, két kisebb és két nagyobb kiállítási terem. Az udvari szárny egész hosszát felül világított kiállítási terem foglalja el. A termeket oldalról világított galleria köti össze.

A második emeleten vannak a lakások és egyéb helyiségek. A földszint és souterrain-helyiségek jelenleg az iparmuzeum céljaira szolgálnak.

Lotz Károly fennértett falfestményei A) a lépcsőházban: 1. a festészet, 2. a szobrászat, 3. az építészet, 4. a reprodukáló művészet, 5. az iparművészet és 6. a műtörténelem allegorikus alakjai; — B) a díszfolyosó plafondján: 1. a képzelet, 2. az összhang, 3. a szépség, 4. az igazság allegorikus alakjai. Mindannyian színes fresco-képek.

Valóban korszakot alkotott műéletünkben a főváros fellépése, melynek törvényhatósági bizottsága *Gerlőczy Károly* polgármester lelkes indit-

ványa folytán nemcsak elvben mondá ki a művészet pártolását, hanem azonnal a cselekvés mezejére is lépett. A főváros által emelt épületek már eddigelé is legnagyobbbrészt mintái voltak az építészetnek úgy czélszerűség, mind szépészet tekintetében, s a hol a főczéllal össze volt egyeztethető, művészi díszitményekkel is sűrűen találkozhatunk. Most azonban a főváros egy külön állandó képzőművészeti bizottságot alakított, azt évenként bizonyos 4—5000 frtra menő dotatióval látta el és minden alkalommal tanusítá, hogy a művészetnek falai közt állandó otthont kíván teremteni. E lelkes hangulat kifolyásaként felemlitendőnek tartom, hogy a Petőfi-szoborra 4200 frt, az Eötvös-szoborra 5000 frt, a Széchenyi-szoborra 5000 frt, a Deák-szoborra 20,000 frt, a Szent István-szoborra 25,000 forint, a szabadságharcz-szoborra 25,000 frt lett megszavazva. Továbbá, hogy a közgyűlési terem *Lotz Károly* által 6 nagy falfestménynyel lett ellátva 6200 frtnyi költséggel, hogy *Greguss J.* képe »honvédtábor« megvétetett 1800 frtéért; *Csengery* arcsképe *Vastagh Gy.* festőnél és *Szentkirályi* márvány mellszobra *Kis* szobrásznál megrendeltettek 1000—1000 frtéért. Üvegfestészetre kiadatott 2100 forint stb. Végre, hogy a főváros nemcsak 4000 □ ölet adományozott a festészeti mesteriskola czéljaira, hanem hogy ennek csendes körzetet biztosítson s más művészek részére műtermek létesítését

is megkönnyítse, az cpreskertből felmaradandó 2280 □ ölnyi egész területet, melynek egyik részén *Hussár* szobrász műterme áll, 400—400 □ öles telkekre felosztva, kimondotta, hogy azt a legjutányosabb áron fogja egyes művészeknek műtermek céljaira átengedni s illetőleg eladni.

A kormány és főváros ezen találkozó, harmonikus működése kezdi már teremni édes gyümölcseit, s míg ezelőtt néhány évvel a magyar főváros nem nyújtott talajt a művészek megélhetésére, most a buzdító példán fejlődött műérzék és műélvezet terjedése folytán, már örömdetesesen növekedik azok száma, kik itthon telepednek le s itthon áldoznak muzsájuk ihletének.

Vannak ugyan még számosan, kik külföldön szereznek hirt és dicsőséget, mint *Munkácsy Mihály*, nemcsak hazánk, de az egész világ elismert elsőrangú művésze, ki Párisban tartózkodik, de szíve minden dobbanásában magyar maradt s folyton foglalkozik hazai művészetünk fejlődésével. Ilyenek: *Vagner* és *Litzen-Mayer*, kik a müncheni és stuttgarti akadémiákon foglalnak el kiváló helyet. Ilyen *Zichy Mihály*, ki Szentpéterváron az előkelő orosz társadalom légkörében mozog, s a zord északon állapította meg a magyar művészet hírét, melynek most is hű érdeklő tagja marad.

Ilyenek *Badits, Böhm, Ebner, Greguss, Gyárfás, Innocent, Paczka, Bukovits, Vágó* stb.

De magában a fővárosban tartózkodik immár állandóan *Benczur Gyula*, a müncheni képzőművészeti akadémiának volt igazgatója, a budapesti első mesteriskola vezetője, kinek hirneve egész Németországot betölti, kit méltán irigyel tőlünk a külföld, s ki működését néhány hóval ezelőtt tényleg meg is kezdette.

Itt dolgoznak és alkotnak mint történelmi és monumentális festészek: *Lotz Károly*, *Than Mór*, *Madarász Viktor*, *Székely Bertalan*, *Kovács Mihály*; — mint genre-festészek: *Aggházy*, *Feledi*, *Jankó*, *Szinnyei Mercse Pál*, *Valentiny*; — mint arczképfestészek: *Barabás Miklós*, *Vastagh György*; — mint tájfestészek: *Brodszky*, *Ligeti Antal*, *Keleti Gusztáv*, *Mészöly Géza*, *Feszty Árpád*, *Spányi Béla*, *Tölgyessi Arthur* stb.

De bárhol tartózkodjanak, mindannyian már át vannak hatva összetartozóságuk érzetétől, egy családot képeznek, a művészetnek most már az egész világon elismert magyar családját.

Ugyanez áll a szobrászokra nézve is, kik közül *Böhm József* Londonban, *Klein Miksa* Berlinben tartózkodnak, de máris sokkal többen vannak, kik Budapesten alkotják műveiket,

Ezek közt első helyet foglal el *Huszár Adolf* (Petőfi-szobor, Deák-emlékszobor, dalszínház stb.), hozzá csatlakoznak *Szász Gyula*, *Kis György*, *Strobl*

Alajos, Donáth, Zala, Lorántfy s többen, kiknek számos kitünő műveivel találkozunk.

Kiválóbb művészeink sorában egészen különleges helyet foglal el a tájfestő és az országos mintarajztanoda igazgatója *Keleti Gusztáv*. — Minden intézkedésnél, mely a művészet fejlődésére, a műérzék terjesztésére vonatkozik, akár a kormány, akár a képzőművészeti társulat, vagy bárki más által kezdeményeztessék, mindenütt találkozunk befolyásával, buzdító működésével. — Mint kiváló *aesthetica*i író és megbízható műítésznek kettős hatása van, mert egyrészt az ő bírálatai után indul a hazai műértő közönség nagy része, másrészt kifelé ő a leghivatottabb képviselője és magyarázója a magyar művészeti törekvéseknek. — Művészeti hajlama, szakképzettsége önkényt egyik gyúpontjává teszik e törekvéseknek, s valóban őt lehetne képzőművészeti szervezetünk lelkiismeretének elnevezni, mely él, buzdít, működik, bírál, javít, — folytonosan és lankadatlanul.

Bár merre tekintünk fővárosunk területén, mindenütt találkozunk a haladó művészet nyomaival, részint bevégzett tényekben, részint előkészületi stádiumban.

Jelenleg készülnek a dalszínház festményei és szoboralakjai, melyekről más pont alatt emlékezem meg, a Deák-szobor, a városi vigadó szobrai, az

akadémia falfestményei, míg a jövőben gazdag művészeti foglalkozást fog nyújtani az új országház, az új királyi palota, a helyreállított várbeli Mária-templom az épülőfélben levő Lipót-templom, a központi pályaudvar, szabadságharcz- és szent István-szobrok, mindannyi tanújelei e kor kezdeményező erejének és lázas haladásának.

Készen állanak már részben a dalszínház szobrai, a ferenczvárosi templom álfresco-képei, a nemzeti muzeum lépcsőcsarnoka, a művészek házának képdíszítményei, a Széchenyi - Eötvös - Petőfi - szobrok, a hazai takarékpénztár Calvin-téri kútja, a várkerti építkezések, a politechnikum és egyetemi építkezések terracotta és majolica díszítményei, fresco-képei és szobrászati művei.

Valóban műtárgyaink naponként szaporodnak és ha nem is képeznek még lombos erdőt, mely nemesítő enyhülést nyújtson az élet fáradalmai után pihenést áhítózó mívelt közönségnek, de nem is többé azon kietlen, kopár pusztaság, mely ezelőtt 15 évvel környezett.

E rovat alatt kell még felemlítenem az új színházakat, mint oly épületeket, melyek egyenesen és kizárólag a művészet másik válfajának, a drámai és zeneművészet céljára, a közművelődés és nemesebb izlés terjesztésére emeltettek.

A jövő év őszén megnyitandó dalszínház épületével azonban részletesebben foglalkozván a királyi

építkezések czíme alatt, itt csak a népszínházat kell röviden ismertetnem.

Minél inkább vált a főváros a nemzet szellemi életének gyújtópontjává, minél inkább terjedt a főváros magyarosodása, annál inkább emelkedett érvényre a közóhaj, hogy a pesti külvárosokban magyar népszínház létesüljön. — Az eszme kivitele társadalmi uton, gyűjtések által lőn megkísértve és csakhamar közeledett a valósághoz, midőn volt Pest városa a színház építésére a Hermina-teret ajánlotta fel. — Ugyanekkor vettetvén azonban a felszínre a dalszínház építésének kérdése is, azon sajátságos állapotnak voltunk tanúi, hogy a népszínháznak volt ugyan telke, de nem volt építési tőkéje; ellenben a dalszínháznak volt ugyan tőkéje, de nem volt telke.

A két érdek kiegyenlítést talál az által, hogy a dalszínházi alap megvette a Hermina-téri telket, mi által telekhez, a népszínház pedig az 500,000 frtnyi vételár által építési tőkéhez jutott, s így mindkettőnek építése lehetővé tétetett.

A népszínházi bizottság megvette azután a fővárostól a nagy-körút és kerepesi-út sarkán fekvő telket 65,000 forintért s azon az építkezést meg is indítá.

Miután azonban a színház 650,000 frtba került, ebből pedig 500,000 frt a fővárostól átengedett telek után folyt be, az újabbi telek 65,000 frtnyi

vételára pedig máig sem lett lefizetve, s így a főváros egyenesen 565,000 frttal járult az építéshez, míg a gyűjtések alig haladták túl a 40,000 frtot, bátran állithatni, hogy a színház létesítése egyenesen a fővárosnak köszönhető. Övé volt az áldozat, övé az érdem és dicsőség is.

A színház beépített területe 620 □ öl, vagyis 2229 □ m.

Az épület *Fellner* és *Helmer* bécsi építészek tervei szerint 1874. és 1875. évben olasz renaissance-stylben épült, s művészeti alkotás tekintetében méltán sorozható az újabb kor hasonló célú sikerültebb intézetei közé. — Megnyitott 1875. október 15-én.

Különösen kiemelendő a nézőtér, mely egy földszinti s két emeleti páholsorból és egy karzattól áll. Van azon kívül külön amphitheatralis karzata és diszes erkélye. — Van benne 350 körszék, 145 zártszék, 50 páholy, a karzaton és amphitheaterben 446 hely. — Összesen 1425 ülőhely és 490 állóhely.

A belső díszítések kiváló műizléssel gazdagon vannak aranyozva; a páholyok vörös szövettel bevonva.

A szellőztetés pulsio- és aspiratio-rendszeren alapul; a szellőztetők hajtására külön gőzgép áll rendelkezésre.

A szinpadon kívül van benne felügyelői lakás, 24 öltöző szoba, 3 csarnok, 5 társalgó terem, 1 festő terem, 3 iroda, rendőri szoba, könyvtár, 2 jelmeztár, 4 ruhatár, gépészhelyiség.

A népszínház felett a felügyeletet a fővárosi hatóság egy választott bizottság útján gyakorolja, melynek élén a polgármester áll.

Építészet a fővárosban.

Hogy Budapesten a műépítészet tevékenységének és haladásának helyes képét nyerjük, szükségesnek látszik azon előfeltételek megismerése, melyek azt kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolták.

Az építészet egészséges és helyes fejlődésének egyik alapfeltétele a jó kőanyag; számos nagy város érzékenyen fájlalja ennek hiányát.

Budapest e tekintetben legközelebbi környezete által pazaron van ellátva. A Duna mentében ugy a homokkövek, valamint a mészalakzatok és a márvány gazdag bányáival találkozunk. Tétény, Soóskút, Kőbánya, Csobánka, Vác a homokkövek dús aknáival birnak, míg Kalász és Süttő azon gyönyörű mészkövet bocsátják rendelkezésünkre, melyet már a rómaiak is felhasználtak építkezéseiknél; végül ott van Piszke, mely az annyira felhasznált, mindenki által ismert vörös márványban bővelkedik. Távolabb azután a Balaton mel-

lékén Örsön, Keszthely, Várpalotán különböző fajta homokkővel találkozunk, míg a legszebb és emlékszerű építményekhez legalkalmasabb követ Beszterczebánya szállítja oly áron, mely felhasználását teljesen megengedi.

Nem kisebb fontossággal bírnak a számos és gazdag agyagtelepek, melyekből a legjobb téglák kerülnek ki, melyek szakszerű előállítás mellett minőségüket illetőleg, más országok legkiválóbb készítményeivel versenyeznek s a fejlődő műipar számára, színes és iszapolt téglák, valamint majolikák előállítására által gazdagon jutalmazó teret biztosítanak.

A művészeti előfeltételek azonban nem voltak oly kedvezőek Budapesten, mint az anyagiak.

Iparmű- és szakiskoláink az országban egyáltalában nem voltak s ha valaki vonzódott is volna az építészet művészetéhez, a külföldi tanulmányok drágasága a művelődést csaknem lehetlenné tette.

Csak újabb időben, midőn a vasutak a távolságokat megszüntették s a közlekedést megkönnyítették, járhattak ki ifjaink a külföld hírnevesebb tanodáihoz: Bécs, München, Berlin, Zürich, Karlsruhe, Stuttgart és Párisba, hogy itt kimívelődvén, visszahozzák hazájukba tanulásuk nyereségét. De még akkor is sok és nagy áldozatba került egy építésznek kimíveltetése s így számos tehetség veszett el nyomtalanul.

Mig más nagy városok a középkor és a renaissance időszaikból igen számos, bő választékú, különböző izlésű emlékszerű épületekkel birnak, melyek — ha nagyszerűségükben gyakran le is sujtják a kezdő építész s gyakran az utánzás béklyóiba zárják — másrészt mégis gazdag forrását képezik az emelkedésnek, a művelődésnek és jó izlésnek, melyből azután egy-egy hagyomány, egy-egy válfaj, egy-egy iskola képződhetett, mely mindig újabb és szebb gyümölcsöket érlelhetett, — addig Budapest e tekintetben csaknem teljesen szegény; csaknem egészen hiányzanak a lélekemelő műemlékek; nincs itt a művészetnek sem multja, sem története, sem hagyománya.

Budapest egészen az *új város* jellegével bir, mert a szó valódi értelmében *régi*, műbecscsel biró épülete alig van, mert a mi volt is, minek itt-ott egy-egy silány nyomára akadunk, rég elpusztult a viharos századok romboló hatása alatt.

Az ó-budai amphitheatrum s avval kapcsolatos nemrég napfényre hozott egyéb római épületmaradványok, nem képezik a mai Budapestnek kincseit, mert akkor e város még nem is létezett; de hatással sem birhattak eddigi fejlődésünkre, mert csak most lettek ismertetve.

Budapesti épületekből alig maradt reánk más emlék, mint a budavári Mária-templom, a belvárosi plébánia szentélyrésze, egy-két várbeli magánház

s a hajdani fénynek (Mátyás palotájának) egy-egy omladványa vagy kőcímere. — Mindent letarolt, elpusztított a százados háborúk vandálistmusa.

A török korszakból, mely annyit rombolt, csak kevés emlékekkel birunk a császár- és rudasfürdő csarnokaiban, de ezeknek sem volt hatásuk az akkor szegény kis tartományi városkára, mit sajnálni lehet, mert ha az ekként kidomborult török styl és építészeti motívumok felhasználtattak volna, ezekből oly termékenyítő elem válhatik, mely hazánk éghajlata és talajviszonyai, valamint népünk szokásai és szükségletei által idomítva, talán, ha nem is egy önálló magyar styl, de legalább egy magyar válfajnak lehetett volna kútforrása.

A török korszak után keletkezett épületek szegényesek, izléstelenek, valódi pallérmunkák, még templomaink is a jezsuiták hideg, izléstelen styljét mutatják.

Midőn az újkor hajnalán, a francia forradalom viharjai után, a műépítészet visszatért az antik művészethez és megszületett a mai műépítészet, ugyanakkor kezdődött Budapest lassanként városi jellegget ölteni s akkor e század első évtizedeiben leginkább idegen műépítészek kezdték átültetni hozzánk a műízlés első hajtásait.

Ekkor építé Buda várában *Amon* udvari építész gróf *Sándor* palotáját (jelenleg minisiterelnökség)

és a régi német színházat a római császári korszak styljében (mai redoute helyén). Ezen színház építésénél működött már közre *Pollák Mihály* is.

A harminczas évekre esik nálunk az újabbkori lendület kezdete, habár az építészeti érzék csak még igen ritkán egy középületnél jelentkezett.

Ezek közt felemlitendő a Nemzeti Muzeum (*Pollák Mihály*), a Ludovicaeum, a gróf *Károlyi-palota* (*Koch Henrik*) és *Hild József* néhány épülete. A többi Budapest csak izléstelen és alak-talan tömegekből állott, melyekért építőművészeti szempontból nem volt kár, hogy az 1838-ki nagy árviz elpusztította, mert ez által kényszerítve, úgy a lakosság, mint a hatóságok nagyobb számban indították meg az új építkezéseket és evvel kapcsolatban felébredt az érzék a *jobb* és *szébb* iránt is.

A bécsi születésű *Pollák Mihály*, ki 1805—1850-ig működött Budapesten, egész határozottan és öntudatosan, de egyszersmind finom izléssel hajlott az olasz renaissance felé s tulajdonképen ő a megalapítója a modern műépítészetnek Budapesten. A Muzeum és Ludovicaeumon kívül, melyek építésénél az akkor fiatal *Vbl Miklós* is közreműködött, valamint számos magánház örökös bizonyítványai fényes tehetségének.

Valamivel később a 20-as évek vége felé magasodott ki *Hild József*, ki 1860-ig működött fővárosunk-

ban. A legtisztább renaissancenak hódolván, oly műveket teremtett, melyek tisztaság és egyszerűség, a tömegek harmonikus tagosítása, s az egyes részek összhangja által a szemlélőt méltán elragadják. Művei közt legkiválóbb helyet foglalnak el a dunaparti Lloyd-épület, a Marczibányi-palota (jelenleg földhitelintézet), az esztergomi bazilika, a magánházaknak egész sorozata és végül a lipótvárosi templom, mely azonban némileg árnyékot vet különben fényes nevére.

Hildnek számos utánpótlói akadtak, mint *Kasselik*, *Zitterkärth* és mások, de a mestert egy sem érte el távolról sem. *Zofahl Lőrincz*, ki szintén ez időben működött s néhány magánházat emelt, inkább *Pollák* nyomdokait követte.

Ez időben alakult és fejlődött a Lipótváros, mely szabályos utczaival, igen sok egyszerű bár, de stíluszerű izlésteljes épületeivel, a mint ma is még legszebb része a városnak, úgy leginkább képviseli az új város jellegét.

Habár szigorúan véve nem u. n. magas építmény, mégis kell, hogy felemlítettessék az 1839—1849-ben épült lánczhíd, mely éppen építőművészeti kiképeztetése által érdemel kiváló figyelmet s kétségtelenül a világ legszebb hidjai közé tartozik, halhatatlan emléket biztosítván építője *Clark Ádám* részére Budapest történetében.

Ugy a kő, mint a vas architectuőra művészeti

fejlettséget mutat itt s mindkettő teljes összhangban egyesül. Az oszlopok, a római diadalkapuk nagyszerűségével hatnak s az egész idomzat a legmagasabb aesthetikai izlés követelményeinek is megfelel.

Ez egész korszak, e századnak első fele, 1806—1850-ig, melynek kimagasló és döntő alakjai *Pollák Mihály* és *Hild József*, kik a modern renaissance kitünő műpéldányait alkották, ez egész korszak, melyben azon kívül *Zofahl*, *Kasselik*, *Koch*, *Zitterbarth*, *Brein*, *Landherr*, *Hofrichter* építészek működtek még több-kevesebb izléssel, szakértelemmel és hatással, Budapest műépítészeti haladása első korszakának mondható.

Az 1849 et követő években, a már megindult életet síri csend váltá fel s csak az 50-es évek második felében ocsudott fel a főváros a halálos csapástól, mely érte.

Ekkor a bécsi és müncheni iskolákból egy újabb építész-nemzedék került a felszínre, melynek tagjai (*Ybl*, *Weber*, *Feszl*, *Frey*, *Wieser*, *Máltás*), az előttük uralkodott, kétségtelenül szép, de azonnosságánál fogva monotonná vált építészeti hatást, új elemek bevonása által fölfriessíteni és változattossá tenni törekedtek.

E korban épültek az *Unger*-féle bérház a muzeum-köruton román stylben (*Ybl*), a *Pichler*-féle bérház a Lipót-templom mellett velenczei renaissanceban

(*Wieser*), a *dr. Kovács-ház*, ugyyszólván naturalistikus stylben (*Máltás*).

Középületet csak keveset birunk e korszakból, melyek közül kiemelendők a tudományos akadémia palotája (*Stieler*, Berlinből), a budai takarékpénztár, az első köépitmény renaissance-stylben (*Ybl*) és a fővárosi vigadó (*Feszl*).

A budai takarékpénztár köhomlokzata vonta maga után az akadémia és a vigadó köhomlokzatait s e két utóbbi volt mintegy kezdete az emlékszerű építkezésnek.

A vigadó palotája szigorúan véve, egy styl-fajhoz sem tartozik. A román, bizanti, mór és a renaissance stylok alakzatai mellett egészen eredeti motívumok domborulnak ki, melyek önálló felfogásról tesznek tanúságot és melyek közül a magyar lakházak »ambitus«-ára való reminiscenciák emelkednek ki. *Feszl* ez épületét nevezé el annak eredeti motívumaira való célzással a híres *Hansen* »den cristallisirten Csárdás«, mely elnevezés kétségtelenül épp annyi dicséretet, mint tréfás gunyt foglal magában.

Hatalmas lendületet hozott a főváros műépítészetére az 1867-ik év, midőn Budapest egyszerre egy önálló kormányzattal bíró nemzet fővárosa lett, egy nemzetnek, mely századok után először rendelkezvén az állam hatalmi forrásaival, azok áldásában fővárosát a büszkeség és szeretet érzetével részesíti.

Egymásután következtek most a nyilvános és középületek. A fővámház és a margitszigeti építkezések renaissance-stylben (*Ybl*), az új városház a Lipót-utczában nyerstégla-épitmény (*Steindl*), a fővárosi takarékpénztár a Dorottya-utczában, a Lloyd- és tőzsde-épület (*Weber*), a posta- és távirda-épület, a Thonet-udvar és az egyetemi könyvtár épülete dísz renaissance-ban (*Skalnitzky* és *Koch*), a ferenczvárosi templom román stylben (*Ybl*), a nagyszerű egyetemi építkezések az üllői-uton és a muzeum-körúton (*Skalnitzky*, *Kolbenhayer*, *Weber*), a József-műegyetem (*Steindl*), az osztrák-magyar államvasut-társaság indóháza és mellék-épületei modern vasuti stylben (de *Serres* genialis terve alapján), a m. kir. dalszínház és a várkerti építkezések (*Ybl*), a m. kir. honvédelmi ministerium (*Kallina*) renaissance-stylben.

Ha nem is új korszakot, de mindenesetre figyelemre méltó mozzanatot képez a sugár-út megnyitása, mely újabb lökést adott az építőművészet fejlődésének s az új, fiatal tehetségek egész sorát emelte felszínre.

Schulek Fr., Hauszmann Alajos, Pártos, Lechner Ödön, Fesztý, Schmahl, Kallina, Rauscher, Ray lépnek előtérbe ; különösen a sugár - úttal foglalkoznak *Fesztý, Koch, Petschacher, Bukovits, Freund, Lang, Leé*, kik rövid néhány év alatt a különböző styl-ű palotaszerű lakházak egész soraival díszítik az utat.

Feszt lázas tevékenységgel 14 épületet emelt a sugár-úton, köztük a Foncière biztosító-intézet palotáját vegyes renaissance stylan, mely hatalmas épület a sugár-út kezdetét már messziről jelezi. — *Rauscher* egyetemben *Keleti*-vel a mintarajztanodát tervezte, mely a florenczi renaissancnak kedves alakzatát tünteti fel. — *Bukovits* és *Freund*, számos, úgy szépség, mint izlésben kiváló magánpalotát emeltek váltakozó modern renaissanceban (*Karsay*-paloták), *Schmahl* a tiszta olasz renaissance felé törekszik s e téren figyelemreméltó műveket alakított (*Haggenmacher*, *Gschwindt*, *Delmedico* lakházak). — *Weber* a kiváló Erdődy-villát s a Belle-vue mulatóhely épületét emelé. — *Petschacher* egy új stílrányt, a német renaissancet mutatá be (a *Weninger*-féle kiválóan sikerült nyaralóban), *Ray* és *Kauser* a francia renaissancnak törekedtek érvényt szerezni (az utóbbi az államvasutak körtéri palotáját építé); *Lang* a műcsarnokban a veronai renaissance egy sikerült példányával gazdagítá a fővárost; *Lechner* és *Pártos* most építik az államvasutak új palotáját szemben az operával szinte renaissance stylan, mely hatalmas arányai által fog kitűnő helyet elfoglalni.

Felemlítvén még, hogy most van folyamatban a budavári templom restaurálása (*Schulek Frigyes*) és a lipótvárosi basilica építése (*Ybl*), a központi személy-pályaudvar és a dunai teher-pályaudvar

építése s közel kilátásba van helyezve az új ország-ház (*Steindl*) és az új királyi palota (*Ybl*), valamint a törvénykezési palota kiépítése, emelt fővel tekint-hetünk a közel lefolyt multra, szép reményekkel nézhetünk a jövő elébe!

Átfutva a felsorolt épületeket építési styl tekintetében, annak minden válfajával találkozunk s alig van jogosult stylirány, melyből egy vagy több kiváló példányt ne tudnánk felmutatni; uralkodónak azonban az olasz renaissancet kell tekintenünk, mert középületeink és kiválóbb magánházaink legnagyobb része, a viszonyok és szükségletekhez képest váltakozva ugyan és elágazólag, de mégis e stylben díszelg!

Budapest műépítészetének ezen második, 1860-tól a mai napig terjedő időszakának leghatalmasabb kimagasló alakja *Ybl Miklós*, ki a mult évben (1882) ülvén meg működésének 50-ik évfordulóját, mint művész az általános bámulatnak, mint ember a közszeretnek tárgya. — Elismeri felsőségét a haza és külföld, a főnemesség és polgárság, a hatóságok és magánosok egyaránt és elismerik kivétel nélkül — pedig ez a legfényesebb bizonyítvány — pályatársai, kik szeretve környezik benne műépítészetünk nestorát.

Működését a harminczas években kezdé meg *Pollák Mihály* oldalán. — A negyvenes években több bérházat s a vidéken több kastélyt épített. —

Első műve, mely a közfigyelmet feléje fordítá, a főthi templom volt. Styl tekintetében sokáig nem vallott határozott irányt s még a hatvanas évek elején is, midőn hirneve már meg volt alapítva, még mindig ingadozott. Egyszer az olasz renaissance (pesti takarékpénztár) és franczia renaissance (gróf *Károlyi Alajos* palotája) közt habozott, máskor a barokk (gróf *Festetics*) és a romanisáló renaissance-ban alkotott műveket (budai takarékpénztár, *Geist-ház*). — 1867 után azonban határozottan az olasz renaissance talajára lépett s e téren szerezte hervadhatlan babérait. — Az aldunaparti vámház, a margitszigeti fürdőház és mellék-épületei, a kir. várkerti építkezések, a m. kir. dalszínház alkotó szellemének nagyszerű emlékei, melyek nevét megörökítendik, habár a főváros minden részében találkozunk palotákkal és bérházakkal, melyek mindannyian tanúságot tesznek művészi izléséről és ihlettségéről.

Azóta csak egyszer hagyta el az olasz renaissance, midőn a ferenczvárosi templomot román stylon, nyers téglá és kőfalakból emelé.

Mind e művek már készen állanak. — De még most sem nyugszik teremtmő creje, bizonyítja ezt a lipót-városi templom építése, mely az ő újabb tervei szerint halad előre s bizonyítja a királyi palotának alternatív tervezetei, melyek egyike elvben Ő fellege által már elfogadtatván, rövid idő alatt egy

újabb nagyszerű mű fogja hirdetni nevének dicsőségét.

A Székesfehérváron született *Ybl Miklós* az első magyar műépítész; kik előtte működtek, azokat messze túlszárnyalta: kik vele együtt dolgoznak, mindannyian szívesen hajolnak meg előtte.

Koránál és komoly irányzatánál fogva kiváló helyet vivott ki magának *Weber Antal*, ki már régebben a görög és római classicus styl-irányt, illetőleg az abból fejlesztett renaissance-t vallotta a maga styljának, s azt következetesen cultiválta és nyugodt s méltó architecturájával — különösen a szakértők részéről — ma is általános elismeréssel találkozik.

Számos lakház a főváros minden részében, — az iparudvar a vácsi-köruton, az egyesült takarékpénztár épülete a Dorottya-utczában, az új tőzsde-épület, a terézvárosi zálogház, a gyógyíthatlan elmebetegek kórodája, az orvoskari központi épület és az egyik belgyógykóroda, az állat- és ember-tani intézet a muzeum-körúton stb. komoly tanulmányainak és izlésének maradandó emlékei.

Webernek rendkívüli érdeme van a jó izlés és műérzék gerjesztésében és fejlesztésében, mert mint a városi középítési bizottmánynak alelnöke s legbefolyásosabb tagja, évek hosszú során által a legszebb eredménynyel és sikerrel mintegy való-

ságos apostol hirdeti a művészetnek, s az örök szépségnek változhatlan tanait.

Nem rég vállalván el a vallás- és közoktatásügyi ministeriumban az építészeti szakosztály vezetését, habár gondja most a tanulmányi és vallásalapok számos építkezéseinél fogva az egész országra kiterjed, kétségtelenül a főváros területén is fogunk még találkozni a jövőben újabb és újabb műveivel.

A hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig kiváló helyet foglalt el *Szkalnitzky Antal*, ki működését az akadémia palotájánál, mint a berlini renaissance-iskola kitűnő tagja kezdé meg, de nem-sokára sógorával *Koch Henrikkel* egyesülten önállóan lépett fel. — Több magánépületen kívül, a nemzeti színház bérháza, az egyetemi élettani intézet, a posta- és távirda-épület, az egyetemi könyvtár az ő tervei szerint épültek.

Művészeti értékénél fogva kitűnő emléket biztosított számára az egyetemi könyvtár épülete a Ferencziek terén, mely nemes, olasz-rennaissance idomaival, gyönyörű és nagyszabású arányaival méltó hattyúdalt képezi az oly korán elhunyt nagytehetségű művészek.

A berlini iskola még egy kiváló követőjét kell fellemlitenem, ki mint hulló csillag futott át művészetünk egén, hogy pályája kezdetén, ifjú reményeinek közepette, örökre elmerüljön. — Ez *Unger*

Emu, ki néhány magánházon kívül, a sugár-úton egy egész házcsoportot emelt renaissance-stylben. — A mű azonban, mely által megörökité magát, a művészet érdekében áldozatokra kész magyar főúr, báró *Liptay Bélának* a budai Dunaparton álló palotája, mely florenczi renaissancra emlékeztet, az ő egyéni stylját méltóan képviseli s fényes tanujele rendkívüli tehetségének.

Az ifjabbak közt kiváló helyet foglal el a műegyetem tanára *Steindl Imre*, par excellence gothicus. E styllel alapítá meg hírnevét az általa eszközölt restauratiók által (Vajda-Hunyad, Kassa, Mária-falva). — Magában a fővárosban azonban mind-
eddig nem érvényesithetvén kedvencz styl-jét, ő is a renaissancehoz folyamodott és ebben emelé az új-városházat és a műegyetem épületét. — A szívéhez közel álló góth-styltől teljesen soha sem fordul el; főérdeme azonban abból áll, hogy a szint, mint művészeti elemet használta fel architecturájában. — Mindenesetre kiváló figyelmet érdemel, a szokás és divat lánczai alól kiszabadult önálló egyéni caractere. — A legutóbbi időben az új országház tervének készítésével bizatván meg, bemutatott vázlatához hiven, benső sugallatát követve, a góth-stylhez tért vissza. — Évvel veti el a nagy koczkát! Ha sikerül, övé a győzelem babérai, Budapest pedig e stylnek is nagyszerű példányával gazdagodik.

Még ifjabb erő, az előbbinek műegyetemi tanártársa *Hauszmann Alajos*, ki számos magánépületen kívül az V. kerületi reáltanodát, az I. kerületi férfitanítóképezdét, az új nagyszerű városi kórházat s a vörös kereszt-kórházat építé. — Határozottan az olasz renaissance terén működik, melyen máris szép eredményeket vívott ki. — Komoly tanulmányokat tett különösen a kórházak terén, s egyáltalában építkezéseit nemes izlés mellett, azon kiváló gond jellemzi, mely a legkisebb részletet is áthatja. — Díjjat nyert az országház tervvázlatával, mely úgy a bíráló bizottság, mint a szakemberek körében csak növelé az iránta táplált reményeket és közelismerést.

Meg kell még emlékeznem egy férfiúról, ki nem építész ugyan szorosabb értelemben, de mint kiváló mérnök és szakember, a város egészét felölelte és nagy hatással volt fővárosunk fejlődésére és alakzatára, s ez *Lechner Lajos* ministeri tanácsos, ki éppen jelenleg fejezi be Szegeden szép feladatát. Három igen fontos ügyben az ő nevével s az ő hatásos és sikeres működésével találkozunk. Az egyik a főváros általános szabályozásának és beosztásának terve, [mely legalább részben, az általa »Veritas« jelige alatt benyújtott és első díjat nyert tervezetére támaszkodik. A másik a sugár-út megnyitása és építésének megkezdése, melyet ő, mint az építőtársaságnak vezérigazgatója, teljes hévvel

felkarolt, megindított és folytatott még oly időben is, midőn ebből az illető társaságokra nyereség már nem igen háramolhatott, de folytatta azon nemes érzület által vezéreltetve, hogy szülővárosának szolgálatot tegyen.

Végre a harmadik az általános csatornázásnak általa készített s a fővárosi hatóság által elfogadott tervezete. Ez sajnos! hogy csak tervezet még eddig, de reményilem, hogy a tervező a fővárosba nemsokára visszajövén, ezen eszméjének megvalósítására is lesz alkalma.

Végig tekintve az érintett középületek hosszú során és az izlésben, stylban, arányokban folyton szépülő magán- és lakházak nagy tömegén, másrészt pedig végig tekintve a nemes törekvéstől áthatott műépítések mindinkább fokozódó számán, kik napról-napra gazdagítják a fővárost tanulmányaik, izlésük és műérzékük becses műveivel, az öröm érzetével constatálhatjuk, hogy Budapest az őt megillető helyet az európai nagy városok sorában tényleg már elfoglalta s a többi modern városok építészetének művészeti színvonalán semmivel sem áll hátrább.

Az eddigi s folyton felmerülő újabb kísérleti törekvések pedig, a melyek arra látszanak irányulni, hogy egy újabb stylbeli válfajt sikerüljön létesí-

teni, bizonyos mértékben feljogosítanak a reményre, hogy ez a törekvés, — ha a legutóbbi 15 év gazdag haladása hasonló folytatást nyerne, — előbb-
utóbb célhoz is vezetend s hogy így, a nyugat és kelet e közvetítő pontján, idővel, e helyet s annak népét jellemző magyar styl-irány fog fejlődni.

A fővárosi hatóság.

Végig tekintve a főváros mai állapotán és azon csodaszerű haladáson, melylyel minden téren találkozunk, s melynél fogva minden idegen magasztalással szól rólunk: tisztelettel és elismeréssel kell meghajolnunk városi törvényhatóságunk s annak mérvadó közegei előtt.

Mert habár e haladásnak leghatalmasabb forrása a kormány által a főváros javára követt központosítási rendszer, melyről külön emlékezem meg és melynél fogva évenként ezren és ezren tódulnak ide saját érdekük, hivatásuk és foglalkozásuk által vezéreltetve, kik csakis itt találnak talajt, kielégítést és keresetet, kétségtelenül a fővárosnak kizárólagos nagy érdeme, hogy a szépség és kényelem, a közlekedés és biztonság mindennapi igényei és szükségleteinek czélszerű kielégítése mellett, a rohamosan fejlődő város nagy szükségleteit és hiányait nemcsak felismerte, hanem a körültekintés, előrelátás és gondozás oly magas

szinvonálára emelkedett, mely semmi áldozattól sem riadt vissza, hogy a nagy igények és nagy kérdések nagyszerűen és messze kihatólag találják megoldásukat.

Érezte a fővárosi hatóság, hogy Budapestnek csak úgy van jövője, csak úgy van reménye a fejlődésre és felvirágozásra, ha teljesen magyar s ha a magyar nemzet és magyar állam ismerik el fővárosnak. S ezért oly összegeket költött az utolsó 15 év alatt elemi és népiskoláira, melyek kisebb államok összes népnevelési igényeit is kielégithetnék!

De ez előrelátó, bölcs áldozatnak érnek is már gyümölcsei; s míg 1844-ben, midőn *Házmán Ferencz*, Budának akkori főjegyzője először kezdette meg előadását magyar nyelven, a különben igen derék polgármester azon szavakkal szakítá félbe: »ne stultiset!« s úgy Pesten, mint Budán igen ritkán s csak elvétve hallatszott szép nemzeti nyelvünk, addig ma alig találkozunk már budapesti lakossal, ki azt ne értené, az egész ifjuság csakis ezt beszéli s még az iparos s kereskedői köröket is már olyannyira áthatotta, hogy legalább minden köz- és nyilvános alkalomkor már csakis a magyar nyelv áll használatban.

A nemzet pedig örömmel észleli a haladást és büszkeséggel és szeretettel tekint fővárosára, mely tőle már nem idegen, mely jellegének, érzelmeinek és művelődési törekvéseinek immár igaz és méltó

képviselője! A törvényhozás pedig, mint a nemzet kifolyása, nagylelkűen hozza meg az áldozatokat, melyek e haladást még inkább előmozdítják.

Érezte azonkívül a törvényhatóság, hogy a mint a multban e város kedvező kereskedelmi fekvése volt emelkedésének egyedüli alapja, úgy e kereskedelem érdekében is kell tennie s azért számos más intézkedései mellett megépíté az al-Dunán a közraktárakat és elevatorokat, oly intézmény, mely méltán versenyez a külföld legnagyobb-szerűbb hasonnemű intézményeivel.

Ezen kívül ellátta a Duna mindkét partját vízvezetékkel, mi által a főváros egészségi állapota s a köztisztaság nagy mértékben emelkedett.

Megépíté a közvágóhidat, melyről már részletesen megemlékeztem s mely a vele kapcsolatos marhavásárral, egyik nevezetességét képezi városunknak.

Egyszóval végig tekintve a fővárosi törvényhatóság működésén és tevékenységén, melynek nyomaival e vázlat minden lapján találkozunk, el kell ismernünk, hogy a hatóság feladatának magaslatán állott, a kor kívánalmait felismerte s hogy a három »Károly« korszaka (*Ráth, Kamermayer és Gerlóczy*) örökké emlékezetes fog maradni városunk történetében, mert ez időben emelkedett ki Budapest a kis városok sorából, a fénynek és kényelemnek, az anyagi és szellemi felvirágozásnak

azon polczára, melyről elleneink irigykedve, barátaink magasztalva szoktak megemlékezni!

Az egyes czímekben már méltatott fővárosi középítkezéseken kívül a kép kiegészítése végett még néhányat kell részletesebben kiemelnem.

Nevezetesen:

a) A *Lipót-utczai új városház*, mely 732 □ ölnyi területen *Steindl Imre* tervei alapján 1869—1875. években épült s összesen 823,000 frtba került. Az épület korai olasz renaissance-stylben van tartva s homlokzata színes téglákkal van borítva, míg a párkányzatok részint süttői, részint biai kőből vannak. A fölépcső karsti márványból, a második lépcső süttői kőből készült.

A második emeleten van a törvényhatósági bizottság szép ülésterme, melynek falai részben finom olasz márvánnyal burkolvák, részben üresen maradt táblái a legutóbbi időben *Lotz Károly* által fresco-festményekkel díszítették.

Az egész épület hivatali czélokra van berendezve és felhasználva, mely czélnek csak részben képes megfelelni, mert a városi hivatalok elhelyezésére úgy ezen épület, valamint a régi városházán kívül még mindig számos magánház is igénybe vétetik, mi az ügykezelést kétségtelenül nehezíti.

Sajnos, hogy Budapestnek nincs még nagy városháza s a magam részéről valóban fájlalom, hogy a Ferencz-József-téren fekvő volt Nákó-féle

ház, melyet annak idejében 800,000 frtéért kínáltak a fővárosnak, meg nem vétetett, mert ez nemcsak legszebb pontját képezi az egész fővárosnak, hanem központi helyzeténél fogva mintegy praedestinálva volna városházának.

b) A *közsraktárak* a IX-ik kerületben a Csepel-rakpartnak a vámház és a dunai teher-pályaudvar között elterülő szakaszának felső részén lettek elhelyezve és négy külön álló raktár-épületből állanak, melyek két sorban vannak elhelyezve. A tervezetet *Krajcsevics Lajos* és *Basch Gyula* készítették.

A raktárépületek egyenként 100,000 vámmázsa befogadási képességgel bírnak s czölöp és beton-alapzaton gyári stílusban nyers téglafalazatban emeltettek és palával födettek. Minden raktárban van pincze, földszint és emelet. A földszint és emelet 5—5 szakaszra van osztva. Minden raktárban van 2 nagy és 6 kisebb hidraulikus felhúzó-gép s így összesen 8 nagy és 24 kisebb gép.

Azonkívül az egész telep vízvezeték, légszuszkezeték és villámhárítókkal van ellátva.

A raktárak építése 1880. május havában indult meg, és 1881. november 15-én már a forgalomnak adattak át. Az építési költség — a rakpartépítés költségét bele nem számítva — 980,000 frtra rug.

c) A közsraktárak tözsomszédságában a Duna mentén lefelé létesítették a *gabona-elevator telep*,

mely két épületből áll. A főépület a tulajdonképeni elevator, míg ettől 57 méter távolban a kisebb épület — mely a kazánház és műhelyt foglalja magában, talált elhelyezést.

A főépület, melynek célja gabonaneműek raktári kezelése, az Amerikában honos elevator-rendszer nyomán épült. A magtározás magasban elhelyezett, függélyes irányban nagy méretekkel bíró nagyobb tömegek befogadására alkalmas tölcsekreben történik. Az elevator közel 300,000 métermázsa búza befogadására képes és beépített területe 4000 □ méter. Az egész épület a régi Duna-mederben volt alapozandó s így czölöpökön épült. Az épület terhét 160 vasoszlop veszi fel, melyek részben falazott, részben kőpilléreken állanak, melyeknek legfelsőbb rétegét egy-egy gránitkoczká képezi. Ezen pillérek a czölöpökre csapolt fekvő tölgyfa-rácsozaton nyugszanak. Egy-egy oszlop teljes megterheltetése 30,000 kilogramm. Az épület belső szerkezete kizárólag vas. A 160 vasoszlop a földszinten és első emeleten csarnokszerűleg alkotja meg az egész épületnek és vastetőzetnek biztos alapzatát. A vasszerkezet falakkal van körülvéve, mely nyers modorban, iszapolt téglákkal burkoltatott. Az épület — rendeltetésének megfelelőleg — egyszerű stylban van tartva, de a pontos kivitel és a hatalmas arányok által nagy hatást költ, mely még inkább növeltetik a

4 sarkon emelt 4 jellemző torony által, melyek egyúttal lépcsőházakul szolgálnak.

A főépületet 4 vasuti vágány szeli át s úgy a város, mint a Duna felé még egy vasuti vágány fut végig, melyek felül a közraktárakkal, alul a dunaparti teherpályaudvarral tartják fenn a közvetlen összeköttetést.

A 10 elevator 290 gabnatölcsért lát el, melyeknek köbtartalma 8-féle változatban jelenkezik. A legtöbb olyan, mely csak 5 vasuti kocsi rakományát képes befogadni; de van olyan is, mely 20 vasuti kocsi rakományának befogadására képes.

A főépületnek Dunamenti részén egy külön csarnok létezik, melyben a hajók ki- és berakodására szolgáló szerkezetek, elevatorok, mérlegek, szállító-szalagok stb. vannak elhelyezve.

Az elevator munkaképessége megengedi, hogy 12 órai munkaidő mellett naponként 300,000 m.-mázsa buza rakassék ki vagy be.

A gépházban, az egész gépészeti berendezések hajtására két egyenként 200 lóerejű gőzgép van felállítva.

Az egész telep tervezetét eredetileg *Ulrich Keresztély*, *Flattich Vilmos* és *Zipperling Hugó* urak készítették, mely azonban *Miklós Ödön* mérnök közreműködése mellett — ki Amerikában tette tanulmányait — a szükséghez képest részben meg lett változtatva.

Az alapfalazás 1881. augusztus havában indult meg és az egész nagy mű 1882. deczember havában készen állott. E másfél év alatt több mint 7 millió téglá lett beépítve s a szerkezetben közel 5 millió kilogramm vasmunka lett felhasználva.

Az egész telep építési költsége 2.250,000 frtra rug. Ugy az elevatortelep, valamint a közraktárak kezelése a magyar leszámítoló bank által lett szerződésileg átvéve.

Az itt és e vázlat folyamán érintett nagyobb középületeken kívül, még számos kisebb-nagyobb mérvű építkezései vannak a fővárosnak, melyeknek részletezése azonban e munkám szerény határait túllépné, azért azoktól eltekintve, a főváros minden téren és minden irányban tapasztalható működésének feltüntetésére ide igtatom a fővárosi számvevőségtől nyert következő kimutatást, mely szerint a főváros (1874-ig Buda, Pest, Ó-Buda) által az 1867—1882-ki korszakban, a következő czímek alatt a következő összegek lettek középítkezésekre fordítva, és ugyan :

Folyó szám	T á r g y	Összeg frt
a)	Iskolák építésére és fentartására	2.698,565
b)	Kül- és beltelki utak építésére és fentartására	3.680,532
c)	Kövezések és burkolatok előállítására és fentartására	6.956,348
d)	Csatornák építésére és fentartására	3.023,124
e)	Nyilvános parkok és ültetvények előállítása és fentartása	574,612
f)	A városliget emelésére	706,185
g)	Vízvezetékek létesítésére, fentartására és kiterjesztésére	5.658,766
h)	Ferenczvárosi templom építésére	270,000
i)	Lipótvárosi templom építésére	260,000
k)	Lipót-utcai városház építésére	837,076
l)	Központok és elevatorok építésére	3.136,580
m)	Közigazgatási épületek létesítésére és fentartására ..	1.327,571
n)	Művészeti czélokra	164,913
o)	Szabályozásokra	2.956,563
p)	Dunai rakpartok építésére	607,686
q)	Jótevény és emberbaráti építkezések	909,435
r)	Egyéb nyilvános épületek	1.210,072
s)	Közbiztonsági és marhavásár	1.818,201
t)	Árvíz elleni óvintézkedések	630,165
	Összesen ..	37 426,384

Budapest, 1884. január 3.

A fővárosi számvevőség:

Lampl s. k.,
főszámvevő.

Muchmayer s. k.,
számvizsgáló.

Kormány és törvényhozás.

Bizonyára távol áll tőlem, a fővárosi törvényhatóságnak a legutóbbi 15 évben kifejtett tevékenységét és az általa elért fényes eredményeket kisebbíteni, sőt ellenkezőleg, mint e város szülöttje s a törvényhatósági bizottság tagja örömmel és a büszkeség érzetével hajlok meg azon tágas látkör és azon magaslat előtt, melyből és melyről fogta fel mindenkor szép és nemes feladatát, miként ezt éppen az előbbi fejezetben, de ez egész vázlat csaknem minden lapján ki is mutattam.

De másrészt kötelességemnek tartom őszintén és világosan kimondani, hogy Budapest fővárosa, önmagában sem a multban nem volt képes, sem a jövőben nem lesz képes megfelelni mindazon igényeknek, a melyeket joggal támaszthat mindenki egy oly állam fővárosa irányában mint Magyarország, hogy azt a bámulatos haladást, melynek az utolsó 15 év alatt voltunk tanui, elérni soha képes nem lett volna, és hogy a fősegély, sőt csaknem egész alapja

e haladásnak, a kormány kezdeményezésében és a törvényhozás bölcs intézkedéseiben találja forrásait.

És ebben semmi szégyenletes nincsen, mert tudjuk, ha egész Európa bármely fővárosát tekintjük is, hogy azon virágzó állapotot, a melyben azokat ma találjuk, első sorban az illető kormányok és dynastiák százados támogatásának köszönik, oly támogatásnak, melyet Budapest 1867-ig sajnosan volt kénytelen nélkülözni.

De különben a fővárosnak felvirágoztatása és emelése, önmagában egy nagy fontosságú országos érdek s így csak természetes, hogy az országnak e czélt szem elől tévesztenie nem lehet.

Kormányaink 1867 óta változtak, de ezen országos érdek — dicsőségükre legyen mondva — mindegyik egyaránt ápolta és a törvényhozás, mely érzé ezen nagy érdek fontosságát, a kormányok e célú kezdeményezéseit mindenkor támogatta, elősegítette és szentesítette.

E vázlatom folyamán sokszor volt alkalmam a kormány egyik-másik építkezésével foglalkozni, magában e czímbe is fel fogok sorolni még néhány építkezést és végén ki fogom mutatni a kormány építkezéseit s azok költségeit, de mindezek csak hideg, érzéketlen adatok, melyek céljának, feladatának és következményeinek latolgatásából fogjuk csak megítélhetni azon hatást, melyet ez intézkedések a főváros emelésére gyakoroltak.

Hogy a fővárosban új és nagyszerű főutak nyitattak, hogy egyes kiválóbb részekre rendkívüli adómentességek engedélyeztettek, hogy a Duna most már háromszorosan van áthidalva, s az egész főváros területén szabályoztatott s diszes rakpartokkal láttatott el; hogy a közlekedés erei, a vasutak, a főváros felé irányzottak és a kereskedelem számára új tágas tér nyitott, hogy a tudománynak és művészetnek alkalmas és nagyszerű csarnokai emeltettek, hogy ipar-, mű- és szakiskolák keletkeztek: mindez tagadhatlanul a kormány kezdeményezésének és a törvényhozás bölcsességének érdeme.

Igaz, hogy mindezen intézkedéseknek közvetlen és közvetett hatását számokban kifejezni nem lehet, és hogy nem lehet kiszámítani, hogy a lakosok százezernyi szaporodásának hány ezreit kell a vasuti központosításnak, hány ezreit a kereskedelem élénkítésének, hány ezreit az iskolák szaporításának, hány ezreit a művészet emelkedésének stb. tulajdonítanunk; de a ki nyugodtan, tárgyilagosan veszi számításba mindezen intézkedések nagy összegét, azoknak horderejét és következményeit, azok egymás iránti termékenyítő és élénkítő hatását, az kénytelen bevallani, hogy a kormány a főváros irányában levő nagy kötelességeit mindaddig teljes mértékben lerőta, hogy a törvényhozás e célzatokat mindenkor elősegítette, s hogy maga a főváros

első sorban ezen célirányos, széles körű és hat-
hatós segélynek köszöni bámulatos emelkedését és
felvirágzását.

S hála az égnek! hogy így vagyon. Én legalább
soha sem tudtam a fővárosi s az országos érdeket
egymástól elválasztani, még kevésbé szembeállítani.

Egyik a másik nagyságának, haladásának, előre-
menetelének feltétele és alapja! Csak együtt és
egymással haladhatnak a magasba törő ösvényen,
melynek célja a haza fénye és boldogsága!

A kormány által végrehajtott már említett köz-
építkezéseken kívül, a kép kiegészítéséül még néhá-
nyat kell felsorolnom. Ilyenek:

a) *A fővámház*, mely az u. n. régi sóház tel-
kén, az Al-Dunán, a IX. kerületben *Ybl Miklós*
tervei szerint épült. Az olasz renaissanceban tar-
tott épület, Budapest újabbkori épületei közt épi-
tészeti szempontból elsőrangú helyet foglal el. A
fővámház hossza 87°, szélessége 28°, beépített terü-
lete 2436 □ öl; költsége 3.500,000 frt, mi önma-
gában nagy összeg, de túlzottnak, — tekintve az
épület díszét és monumentalis jellegét, — egyálta-
lán nem mondható, mert egy-egy négyszögöl
1450 frtba került, holott a *Haas*-palotának egy-egy
□ öle 2200 frtba, az egyetemi könyvtár egy-egy
□ öle 2000 frtba került.

Az egész épület téglából és faragott kőből
emeltetett egy 2284 kőbőlnyi betonrétegen.

A pinczehelyiségek nagy csarnokot és tárházakat képeznek az árúk raktározására és 4 alagút által vannak a dunai alsó rakparttal összekötve. A földszint és emeletek számtalan szobáival, folyosókkal udvarokkal és tornácokkal hivatalos helyiségekül szolgálnak.

Az épület anyagát illetőleg csak megjegyzem, hogy 26,000 köbláb márvány és faragott gránitkő és 192,000 köbláb soóskúti kő lett elhelyezve, továbbá 6600 vámmázsa öntöttvas, 5600 v.-m. szögecselt, 17,100 v.-m. hengerelt vasgerenda és 2860 v.-m. kapocsvas, összesen tehát 32,160 v.-m. vas lett felhasználva.

Különös művészi díszként csak a *Sommer Ágost* által készített 22 szoboralakot, 4 relief- és ereszték-alakot említhetem fel, de azért maga az épület monumentális arányaival, méltóságos egyszerűségében, valóban szép, nagyszerű és építéstörténetünkben korszakot alkotó, mert ez volt első, igazán emlékszerű középületünk.

b) *A központi posta- és táviráda-épület*, mely *Koch* és *Skalnitzky* tervei szerint, a koronaherceg- és gránátos-utca közt fekvő, a zsidóház-utca és a szerviták temploma és kolostora által határolt 3853 □ ölnyi területen épült, melyből 2993 □ öl tényleg beépített, míg 860 □ öl udvarokra esik.

A 3 emeletes épület monumentális alakban, a homlokzat gazdag olasz renaissance-stylben van tartva s részben szoboralakzatokkal van díszítve.

A kocsi-közlekedés számára a gránátos-utczából kiinduló, a koronaherczeg-utczába vezető álló-út szolgál s a közönség részére 9 bejárat nyílik az épület belsejébe.

Földszint az udvaron keresztül egy vasoszlopon nyugvó nagy terem szolgál a levelek szétosztására. Föld alatt vannak a raktárak, s az egész épület számára berendezett gőzfűtés. Az emeletek a postai és távirdai hivatalok céljaira szolgálnak.

Az egész épület telek- és felszereléssel 1.619,992 forintba került s csak az kár, hogy csupa szűk utcák által van környezve, úgy hogy szép homlokzata nem érvényesülhet.

c) *A nemzeti színház bérházai*, a nemzeti színház tulajdonát képező 4914 □ méternyi telektömbön szinte Koch és Skalmitzky tervei szerint épültek, mely területből 2909 □ méter a színház s annak céljaira, valamint udvarokul szolgál s így a két bérházra csak 2005 □ méter maradt fenn, melyből a nagyobbikra, a kerepesi-út sarkán 1735 □ méter, a kisebbikre pedig, a Pannonia szálloda szomszédságában 270 □ méter esik.

E két bérház, magával a színházzal egységes épületsoportot képez, melynek főhomlokzata a kerepesi-útra tekint és akként jelentkezik, hogy a 3 nyílású emlékszerű színháznak e bérházak jobbra és balra mintegy kiegészítő részeit képezik.

A kerepesi-út és muzeum-körút sarkán álló épület-

rész domború alakzatával, gazdag architecturájával és kupolájával hatalmas záradékát képezi az egész épületcsoportnak, mely az olasz renaissance styl-jében díszeleg.

A bérházak 4 emeletesek, földszint boltcsoportozattal birnak, az emeletekben lakásokul szolgálnak.

Az építkezés költségei a színház homlokzatával 620,000 frtra rugnak, mely összegből azonban 150,000 frt színházi czélokra esik, úgy hogy a bérházak 470,000 frtba kerültek.

d) *A honvédelmi ministerium palotája*, a várban a szent György-téren. — Ez épület mintegy kezdetét képezi a közmunkák tanácsa által, a királyi palota környezetének érdekében sürgetett rendezésnek, melynek uralkodó eszméje abban központosul, hogy azon szükséglettől kezdve, mely a Ferencz József- és fehérvári kapuk közt létezik, balra csupán nyilvános és középületek létesüljenek, mintegy előcsarnokai az újonnan építendő királyi várlaknak.

Az építési telep részben a lerombolt városi vízmedencze, részben a György-tér területéből, részben egy megvett magánház telkéből került ki.

Az épület *Kallina Mór* szép tervei alapján, renaissance-stylben van tartva, közepe szabadon álló oszlopokon domborodik ki, melyek párkányzatán 4 magyar hadvezér, Árpád, Hunyady, Zrinyi és Nádasdy szobrai állanak. — Az Attica, harczijelvénnyel van díszítve,

Az épület magas földszint és 2 emelet s így sajátlag 4 emeletsorból áll.

Kiváló figyelmet érdemel a kapualjában levő díszített és oszlopok által támasztott nagy csarnok, melynek közepét a kocsit foglálja el, míg jobbra-balra szabadlépcsők vezetnek az emeletekbe.

Az egész ház — kivéve a miniser lakását — hivatalos helyiségeknek használtatik és ennek megfelelőleg lett építve. — Az építési költség 315,000 frt. Tekintve nagyságát, arányait és helyiségeit, valamennyi középületünk között kétségtelenül a legolcsóbb.

c) A *terézvárosi zálogház* a VI-ik kerületben az Eötvös- és Kemniczi-utczák sarkán épült. Áll mezzanin és 3 emeletből és 800 □ méter beépített területet foglal el.

Tervét *Weber Antal* készíté; stylje korai olasz renaissance.

A földközben a központi fűtés és raktárak; a mezzaninben az igazgató lakása és az irodák; az emeleteken podgyász és ékszerzálogok raktárai találnak helyet.

Építési költsége 206,900 frt.

Záradékul ide igtatom a kormány kezdeményezése folytán s részben az államkincstár, részben egyéb kezelése alatt álló alapok terhére Budapest főváros területén 1868—1883-ban emelt középületek és végrehajtott középítkezések kimutatását;

Tárgy megnevezése	Tervezők	Alapok	Építési idő	Egyenként	Összesen
IV. Kir. közmunka- és közlekedésügyi ministerium.					
Dunaszabályozás: 430 m. emeletes és lépcsőzetes rakpart 17,100 m. párhuzam- művek, töltések 2,140,000 m. kot- rás, soroksári ág el- zárás, zsilip és ki- kötő	Vásárhelyi P. Mihályik János Dunaszabály- bizottság	1870: X. t.- cz. sorsolási kölcsönalap	1871—1877	7.100,000'—	
Rakpartok emelése	»	»	1877—79	119,197'—	
Kotrások a kopaszi zátanyon és Pro- montor felett	»	»	1879—81	1,021,958' 04	
Hárösszigeti ág elzárás	»	»	1878	6,052' 30	
Ó-budai védtöltés	»	»	1880—82	283,000'—	
Promontori Dunaág szabályozása	»	1881: L. t.- cz. dunaszab. alap 1870: X. t.- cz. sorsolási kölcsön	folyik	4,777,166' 75	
Margit-híd	Gouin Ernő	1872—76	5.000,000'—		
Összekötő vasut, — híddal	államvasut igazg., Filleul.	összek. vasut építési alap	1873—79	6.814,703' 65	
Dunaparti teher- pályaudvar	»	államkincstár	1880-tól folyik	előirányzott 4.490,000'—	
Központi személy- pályaudvar	»	összek. vasut építési alap	1881-től folyik	előirányzott 4.080,000'—	
Államvasutak gép- gyára	»	vasuti kölcs. és üzleti be- vételek	1871—81	557,823' 22	
Budapesti főműhely	»	»	1875—76	2.383,414'—	
Az államvasutak nyug- díjintézetének sugár- úti I-ső bérháza	»	vasuti nyug- díj-alap	1875—76	663,613' 31	
II-ik »	Petschacher Gusztáv	»	1880—81	664,779' 67	
III. és IV-ik bérházak	Kauser Józs., Lechner és Pártos	»	folyik	előirányzott 1.315,000'—	
Államjáruléka a köz- raktár és elevator előtti 850 m. hosszú rakpartfalhoz		1880: LXV. t.-cz. alapján sorsolási köl- csőnből	1880	780,000'—	
					10,062,307' 91

Az 1884. év
végén teljesi-
tendő építke-
zésnek elő-
irányzatául.

Tárgy megnevezése	Tervezők	Alapok	Építési idő	Egyenként	Összesen
V. Kir. ipar- és kereskedelemügyi ministerium.					
Posta- és távirdai épület	Koch Henrik	államkincstár	1871—73	1.619,992'80	
Terézvárosi zálogház	Weber Antal	zálogh. alap	1879—81	206,998'49	
Állatorvosai tanintézet	Steindl Imre	államkincstár	1880—82	305,500'—	
					2,132,491'29
VI. Kir. vallás- és közoktatásügyi ministerium.					
Egyetemi vegytani intézet	Wagner Ján.	egyetemi alap	1868	366,136'85	
Egyetemi könyvtári épület	Skalnitzky A.	államkincstár	1873—76	712,925'94	
Egyetemi glebtani intézet	» »	»	1873—76	421,333'30	
Egyetemi központi szárnyépület	» »	»	1873—76	435,519'56	
Egyetemi sebészeti kóroda	Kolbenheyer Ferencz	egyetemi alap	1874—78	421,837'75	
Egyetemi bonczteni intézet	»	államkincstár	1876—79	321,726'08	
Egyetemi belgyógy- kóroda a)	Weber Antal	»	folyik	előirányzott 170,000'—	
Egyetemi belgyógy- kóroda b)	Kolbenheyer Ferencz	»	1878—81	328,469'64	
Egyetemi orvoskari közp. épület	Weber Antal	»	folyik	előirányzott 718,853'—	
Egyetemi állat- és embertani intézet	» »	»		előirányzott 423,604'—	
Egyetemi ásvány- és földtani intézet	» »	»			
Egyetemi természet- tani intézet	» »	»	»	275,596'—	
M. kir. József mű- egyetem	Steindl Imre	»	1880—82	850,000'—	

Tárgy megnevezése	Tervezők	Alapok	Építési idő	Egyenként	Összesen
II. kerületi egyetemi főgymnasium	Lippert-Schmidt	tanulm. alap	1872—76	862,105 03	
V. ker. főgymnasium	Kolbenheyer Ferencz	» »	1874—76	410,847 31	
Rajztanár-képezde	Rauscher-Kelety	» »	1875—77	258,260 59	
Rabbi seminarium	Kolbenheyer Ferencz	izr. iskolai alap	1875—78	195,874 44	
V. kerületi reáltanoda	Hauszmann Alajos	államkincstár	folyik	előirányzott 213,911—	
I. ker. férfitanító-képezde	»	»	»	előirányzott 277,237—	
VI. ker. polgári tanítóné-képezde	»	»	1876	208,876 35	
Budavári Mária templom restaurációja	Schulek Fr.	vallásalap	8. folyik	eddigelé 1/2 349,969 28	
Járulék a Lipótvárosi templom építéséhez	Ybl Miklós	»	folyik	eddig 569,000—	
A Ferencvárosi templom építéséhez	» »	»	1876—78	40,000—	
					8.862 083 17

VII. Magyar kir. honvédelmi ministerium.

Ministeri palota	Kallina Mór	Ludovica-alap	1879—81	315,000—	315,000—
------------------	-------------	---------------	---------	----------	----------

VIII. A fővárosi közmunkák tanácsa utján.

A sugár-útra	Reitter Fer.	1870: X. t.-cz. sorsolási kölcsön	1871—83	3.335,909—	
A belső körút rendezése	» »	fővárosi pénzalap	1871—80	1.201,374—	
A nagy körútra	» »	állami előlegekből	1872—83	1.830,000—	
					6.370,283 —

Főösszeg... 63.762,054 44

Azaz hatvannyolcz millió hétszáz hatvankét ezer ötvennégy frt 44 kr.

ZÁRSZÓ.

Végig pillantva az elmondottakon, a megelégedés és büszkeség érzete töltheti el kebleinket, mert a kormány kezdeményezése folytán beépített 69 millió, a főváros által befektetett 37 millió, párosulva az iparvállalatok, egyletek, társulatok és magánosok számos millióival megtették hatásukat és aránylag rövid idő alatt nagy eredményeket vagyunk képesek felmutatni. Elismerik ezt az idegenek is, kik mindinkább kezdik látogatni fővárosunkat. Elismerik barátaink, kik rokonszenves nyilatkozatokkal, útbaigazításokkal, jó tanácsokkal kísérik haladásunkat, de még jobban elismerik elleneink és irigyeink, kik az érdeklődés álarcza alatt minden egyes cselekvényünket a legszigorúbban bírálgatják s lehetőleg kisebbitik,

mondom, még inkább ezek bizonyítják haladásunkat, mert ezelőtt 15 évvel még alig létezett valami, mit megbírálnának, most pedig már igen sokkal bírunk, mit elhallgatni nem lehet s miről — ha másképp nem — kicsinylőleg kell megemlékezniök.

Csak tegyék! de ne feledjék, hogy csak 15 éve, hogy a munkához fogtunk, csak 15 éve, hogy erőnkkel szabadon rendelkezhetünk, csak 15 év az, minek gyümölcseit összehasonlítják más nemzetek százados művelődési törekvéseivel és eredményeivel s azért nem baj az, ha ez összehasonlítások nem kedvezők reánk nézve; maga az összehasonlítás már felér egy fényes győzelemmel, mert 15 év előtt egyáltalában nem volt még helye az összehasonlításnak.

Gúnymosolylyal fogadták, a nagy zászlóhóbertjának nevezték törekvéseinket, barbároknak mondtak, kiknek nincs és nem is lesz érzékük tudomány és művészet irányában, szalmatüznék jelezték minden iparkodásunkat, mely talán fel-felépit egy-egy kártyavárt, melynek gyors összeomlása még csak fokozandja a kudarcot!

Igaz, hogy haladásunk sebes, törtető, rohamos volt, mint a víznek árja s hogy nem egy hibát követtünk el sietség közben, mit nyugodt megfontolás mellett kikerülhattünk volna. De másrészt meguntuk már, hogy »érdekes nemzetiség«-nek tartsanak, követeljük és akarjuk helyünket a cultur-népek sorában, azért küzdünk most eszünk minden gondolatával, szívünk minden dobbanásával, tüzzel, hévvel, öntudatosan!

S e célzt, ha a viszonyok kedvezőtlenebbekké nem válnak, ha újabb katastropha nem ér, mely azután eltemetné emlékeinket és reményeinket egyaránt — el is fogjuk érni.

El fogjuk érni, mert birunk az erőnek egy hatalmas, kiapadhatlan forrásával s ez népünknek közszelleme, melynél fogva hevesek, szenvedélyesek, kiméletlenek lehetünk egymás irányában személyileg, de magán a közügyen csorbát ejteni nem engedünk.

Ez a közszellem az, mely egy ezredéven által fentartott, mert nagy válságok alkalmával e nemzet minden fia egy táborban volt található!

Ez a közszellem az, mely most mindnyájunkat emel, bátorit és lelkesit, hogy küzdve, tűrve, áldozva, minden eszköz felragadásával érjük el célunkat, a minket megillető helyet az európai culturnépek sorában!

Ez a közszellem az, mely áthatja e főváros minden polgárát s melynél fogva az ó-budai kispolgár épp oly büszkén tekinti sajátjának a dalszínház csarnokát, melybe talán soha sem jut be, mint a gazdag gyáros, ki naponként találja benne műélvezetét, — vagy a ferenczvárosi majoros épp úgy megörül az új királyi palota építésének, melynek csak távolból látja fénylő tornyait, mint az ország zászlós ura, ki annak dísztermében hódoland koronás királyának!

A mult századokon át katonás, lóratermett népnek neveztek, ez volt minden dicsőségünk. E század alkotmányos harczeit után, már politikailag érett nemzetnek kezdetek elismerni, az ügyvédek és táblabírák nemzetének! Most már kezdik lassanként elismerni, mert tények igazolják, hogy az ipar és kereskedelem terén, a tudomány minden szakában, a művészet

minden válfajában vannak tehetségeink, kiváló egyéneink! De nekünk ez nem elég, egy magasabb, dicsőbb cél lebeg szemeink előtt, az, hogy művelt nemzetnek ismerjen el a világ!

E cél felé kell törekednünk szívvvel és észszel, kitartással és buzgalommal, tehetség és szorgalommal a legnagyobb áldozatok árán is!

És hogy ezt elérjük, mindenekelőtt nagy, fényes magyar fővárosra van szükségünk s e tekintetben — már messze túl vagyunk a kezdeten!

Betűsoros tárgymutató.

	Oldal	Oldal	
A.			
Adómentesség	33	Benczur Gyula 188, 194	
Alagút (hajtsárúti) ...	100	Bonczani intézet 117	
Államvasutak gépgyára	89	Buda 1	
Államvasutak fűtőháza, műhelytelepe	90	Budai hegyvidék 79	
Államvasutak személy- pályaudvara	95	Budavári Mária-templom	174
Államvasutak teherpálya- udvara	93	Boulevardok, körutak ...	59
Állat- és embertani intézet	116	Burkolatok 67	
Állatorvosi tanintézet ...	127	» fa 70	
Általános csatornázás ...	148	» gránit 69	
Általános szabályozás és beosztás	27	» keramit 71	
Ápoldója, gyógyíthatlan elmebetegeknek	127	» macadam .. 71	
Andrássy Gyula gróf ... 5,	58	» asphalt .. 69, 70	
Arena-úti mélyút	100		
Aristocrata a fővárosban	179	C.	
Artézi kút	77	Csatornázás 145	
Árvíz 1838-ban	21, 28	Csavargőzősők (Propeller)	108
Asphaleia (színházi szer- kezet)	47	Corso-Stefánia-út	77
Asphaltjárdák és burko- lat	69, 70		
B.		D.	
Balparti vízvezeték	160	Dalszínház 43	
Belgyógykórodák	117	Dunaparti fasorok 84	
		» házi kertek ... 84	
		» parkok 84	
		» teherpályaudvar	93
		Dunaszabályozás	153
E.		E.	
		Egyetemi könyvtár	119
		Egyházak	168

	Oldal
Elevatortelep	222
Élettani intézet	116
Építési rendszabály 1889- ben	21
Építési szabályok	20, 23
Építészet a fővárosban	200
Eötvös-tér	80
Erzsébet-sétány	81
Erzsébet-kórház	131
Erzsébetvárosi templom	174
Evangelikus templom ...	178

F.

Faburkolat	70
Ferencz József-tér	80
Ferenczvárosi templom	172
Ferdinánd-híd	99
Feszl	207
Fogaskerekű vasut	105
Főgymnasium II. ker. ...	120
» V. »	21
Főreáltanoda V. » ...	122
Fővámház	230
Főuri házak kimutatása	181
Fővárosi vigadó	207
» pénzalap	15
» hatóság	218
» helyzete 1867-ben	1
» iskolaépítések	112

G.

Ganz és társa czég 142—144	
Gépgyár, államvasutaké	89
Gőzsikló (hegypálya) ...	104

	Oldal
Gőzhajózási társulat ...	107
Gránitburkolat	69
Gyógyíthatlan elmebete- gek kórodája	127

H.

Hajtsárúti alagút	100
Hauszmann Alajos	215
Hegyvidék budai	79
Hegypálya (gőzsikló) ..	104
Hegyek befásítása	86
Helyzet 1867-ben	1
Helyi közlekedési esz- közök	104
Hild József	205
Homokkötés	85
Honvédelmi ministerium	233

I. J.

Ideiglenes építési utasítás	22
Indóház, magy. állam- vasuté	95
Indóház, osztr.-magyar államvasuté	98
Ipolyi Arnold	189
Iskolai épületek, városiak	112
Jánoshegy	80
Jobbparti vízvezeték ...	160
József nádor	20, 39, 75
József főherczeg	76, 133
József-tér	82

K.

Keleti Gusztáv	195
Képzőművészeti társulat háza	190

	Oldal
Kerepesi út	62
Keremitburkolat	71
Királyi építkezések	38
Királyi palota	39
Kimutatás fővárosi köz- építkezések költségei- ről	226
Kimutatás a kormány kezdmenyvezése foly- tán létesült középít- kezések költségeiről ...	235
Kórház (vöröskereszt) ...	131
Kormány és törvényhozás	227
Korcsolyázó csarnok ...	78
Körút, belső	60
» nagy	63
» külső	66
Középítési rendszabá- lyok	20, 23
Közegészségügy	126
Közlekedési eszközök ...	87
Közmunkák tanácsa ...	5
Közkórház (üllői úti) ...	128
Közkutatás	110
Közraktárak	222
Közúti vaspálya	104
Közbáráhid	130
L.	
Lánczhid	108, 205
Lánczhidi parkok	83
Lechner Lajos	30, 215
Légszszvilágítás terve- dése	140
Lipótvárosi templom ...	169
Lóversenytér, új	78

	247
	Oldal
M.	
Macadam-burkolat	71
Margitsziget	76
Margithid	107
Margitszigeti fürdő	133
Marhavásár	130
Mária - templom (buda- vári	174
Mesteriskola	183
Mintarajztanoda	186
Muzeumkert	82
Műgyetem	120
Művészet	186
N.	
Nádorszigeti fürdő	137
Nemzeti színház bérháza	232
Népszínház	197
O. Ö.	
Ó-buda	1
Orvostári központi épület	118
Osztályozása utak és utczáknak	63
Osztárak-magyar állam- vasút építkezései	93
Ördögárok	146
Összekötő vasút	89
P.	
Pénzalap (fővárosi)	15
Pest	1
Petőfi-tér	80
Podmaniczky Frigyes b.	10
Pollák Mihály	204

	Oldal
Posta- és távirda-épület	231
Propeller (csavargőzös)	108

R.

Rabbiseminarium	122
Rudasfürdő	135

S.

Sebészeti kóroda	117
Skalnitzky Antal	213
Stefánia-ut	77, 78
Steindl Imre	214
Sugár-ut	48
Svábhegy	79
Synagoga (rombach- utcai)	176
Szápáry Géza gróf	9
Széchenyi István gr. 5.	82, 180
Személypályaudvar, ma- gyar államvasutaké	95
Szépítési bizottság	20

T.

Tanítóképezde I. kerületi	123
Tanítónőképezde VI. ker.	121
Teherpályaudvar, magy. államvasuté	93
Templom, budavári Mária	174
» lipótvárosi	169
» ferencvárosi	172
» erzsébetvárosi	174
Természettani intézet	116
Tisza Lajos	8

Trefort Ágoston	115, 189
Tűzvész 1810-ben	28

U. Ü.

Unger Emil	213, 214
Utczarendezések kimu- tatása	71, 73
Utak és utcák osztályozása	68
Üdülési helyek	75
Üllői-út	63

V.

Várkerti építkezések	39
Várkerti parkok	84
Városliget	77
Városház (lipót-utca)	221
Vasutak	87
Weber Antal	212
Vegytani intézet	115
Wein János	160, 164
Vigadó tér	80
Vigadó, fővárosi	207
Világítás	139
Villanyvilágítás	142
Vízvezeték	160
Vöröskereszt-kórház	131

Y.

Ybl Miklós	210
------------	-----

Z.

Zálogház (terézvárosi)	234
Zugliget	79
Zsigmondy Vilmos	77, 184